

A TERMÉKENYSÉGI ÁTMENET EGY DÉL-ALFÖLDI NÉMET KÖZÖSSÉGBEN: NEMESNÁDUDVAR (1850–1945)

Kis Diána – Őri Péter

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk a magyarországi preindusztriális termékenység szintjét és a termékenységi átmenet sajátosságait kutatja egy dél-alföldi római katolikus német közösségben. A termékenység változásának mikroelemzése az elmúlt évek hazai kutatási programjába illeszkedik: anyakönyvekre épülő családrekonstrukciós adatbázis elemzése segítségével teszünk kísérletet a magyarországi termékenységi átmenet időzítésének és részleteinek megismerésére, megértésére. Az anyakönyvi adatok összekapcsolását – akárcsak más németlakta település esetén – ez esetben is helytörténészek végezték, összeállítva a falu genealógiai táblázatait. Mindez nagymértékben megkönnyítette munkánkat, kész családrekonstrukciós anyaggal dolgozhattunk, amely ugyan sok ponton korrekcióra, javításra szorult, mégis jelentős időmegtakarítással járt.

Dolgozatunkban először a hagyományos forráskritikai vizsgálatokat végeztük el, majd kiszámoltuk a termékenységgel kapcsolatos arányszámokat. Végül a gyermekvállalás változásait részleteiben, eseménytörténeti modellek alkalmazásával elemeztük, majd a házasság, legalább egy gyermeket már szült nők reprodukciós élettörténetét vizsgáltuk, további gyermekvállalásuk valószínűségét, annak meghatározó tényezőit igyekeztünk feltárni.

A településre vonatkozó makro termékenységi mutatók (születésszámok, általános és teljes házassági termékenységi arányszámok, korszekifikus házassági termékenységi arányszámok) szerint a termékenységsökkenés már az 1880-as évektől elindult a településen, majd a gyermekvállalás az első világháborús mélypont után egy a korábbihoz képest jóval alacsonyabb szintre kerülve a kétgyermekes

családmodell felé mozdult el. A két háború közötti korszakban már jól kivehető a magasabb női életkorokban a születésszabályozás. A csecsemő- és gyermekhalandóság erősen befolyásolta a gyermekvállalást, különösen a magasabb paritások esetében, hiszen a legfontosabb szempont a család demográfiai reprodukciójának a biztosítása volt, megfelelő számú, a felnőttkorig túlélő gyermek születése által. A termékenységi átmenet lefolyása lényegében hasonló a Buda környékén és a Nyugat-Dunántúlon tapasztaltakhoz, ugyanakkor más német falvakhoz (pl. Zsámbék) viszonyítva a termékenység premodern szintje alacsonyabb és a csökkenés is korábban kezdődik. Ugyanakkor a gyökeres fordulatot itt is az első világháború hozza, az új termékenységi magatartás teljesen csak a háború után formálódik ki.

Tárgyszavak: történeti demográfia, demográfiai átmenet, termékenységi átmenet, német genealógia, eseménytörténeti elemzés

Kis Diána, Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola
E-mail: kis.diana89@gmail.com

Őri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: ori@demografia.hu

BEVEZETÉS

A magyarországi demográfiai átmenet, azon belül pedig különösen a termékenységi átmenet sajátosságaival számos kutatás foglalkozott.¹ A makroszintű és a családrekonstitúciós vizsgálatok eredményei alapján ma átfogó képünk van a termékenységi átmenet időbeli lefolyásáról, annak térbeli különbségeiről. Tudjuk, hogy miközben a termékenység tartós, visszafordíthatatlan csökkenése alapján véve modernizációs (és így részben a városi népességekhez köthető) jelenség és a 19. század második felétől, utolsó harmadától indult el Magyarországon, a születésszabályozásnak van egy korai, a modernizációtól függetlenül jelentkező, elsősorban dél-magyarországi változata. Ott esetenként már a 18. század végétől megfigyelhető a termékenység jelentős csökkenése, agrárkörnyezetben, különböző felekezeti és etnikai közösségekben. Bár a jelenség oka máig nem világos, mégis inkább regionális, mint etnikai vagy felekezeti mintának tűnik. Ugyanakkor az is látható, hogy számos településen csak az első világháború hozta el a termékenység tartós csökkenését. A kutatások nemcsak a termékenységi átmenet regionális időzítési különbségeit ragadták meg, hanem feltárták a termékenységcsökkenés foglalkozás, felekezet vagy iskolai végzettség szerinti differenciáit is (Andorka, 1969, 1987a; Dányi, 1991b, 1994; Szukicsné, 1986, 2000; Thirring, 1936, 1941, 1959). Ugyanakkor mind a makroelemzések, mind a településszintű családrekonstitúciós elemzések megálltak a termékenységi mutatók kiszámításánál és összehasonlításánál, a változások és különbségek okairól csupán hipotéziseket fogalmaztak meg. Az elmúlt évtizedet leszámítva nem történtek kísérletek a családrekonstitúciós adatok többváltozós elemzésére, amelyek a termékenység meghatározó tényezőit is jobban megvilágíthatták volna. Emellett elsősorban a mikrovizsgálatok esetében ritkán történt kísérlet az állami anyakönyvezés bevezetése (1895) utáni korszak elemzésére és e gazdagabb tartalmú forrás felhasználására. Pedig a 20. század első felének demográfiai folyamatait igen fontos lenne részleteiben is megismernünk, hiszen sokszor éppen akkor zajlottak a legjelentősebb változások.

¹ Lásd mindenekelőtt: Thirring, 1936, 1941, 1959; Tekse, 1969; Demény, 1968; Andorka, 1969, 1970, 1987a,b, 1991b, 1998; Dányi, 1977, 1994; Katus, 1980; Szukicsné, 1986, 2000. Igen fontos a demográfiai átmenetet tárgyaló 1991-es kötet: *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9., különösen Dányi, 1991a,b,c; Andorka, 1991a; Hablicsek, 1991; Kamarás, 1991 írásai. Újabbán lásd: Őri, 2006, 2007; Ájus, 2010, valamint a családrekonstitúcióra épülő mikrokutatások eredményeit: Benda, 2008; Pakot, 2013, 2014, 2015, 2016; Pakot és Őri, 2015; Koloh, 2013a,b, 2014; Sebestény, 2002; Koltai, 2003. Teljesebb képet ad a kutatásokról: Őri, 2018; Faragó és Őri, 2021.

A nemzetközi kutatási tapasztalatok nyilvánvalóvá tették, hogy a családrekonstrukciós adatokra lehet többváltozós elemzési technikákat alkalmazni (Gutman and Alter, 1993), és a longitudinális mikrodemográfiai adatok eseménytörténeti modellekkel való elemzése a mai demográfiai vizsgálatokhoz hasonlóan elterjedt (mondhatni új paradigmává vált) a történeti demográfiában is. Történeti adatokon eseménytörténeti elemzést Magyarországon először Pakot Levente végzett (2013), és Koloh Gábor mellett (2013a,b, 2014, 2021) az ő érdeme a mikroszintű kutatás kiterjesztése a két háború közötti időszakra (Pakot, 2013, 2014, 2015, 2016). Ezekre a kezdeményezésekre épül az a kutatási program, amelynek során longitudinális anyakönyvi adatbázisok eseménytörténeti elemzését végezzük, összehasonlítva több etnikai, felekezeti, földrajzi téren különböző település második világháborúig tartó demográfiai folyamatait (katolikusok és protestánsok, magyarok és németek, Buda környéke és a Nyugat-Dunántúl).² Ez a tanulmány egy római katolikus német közösség demográfiai folyamatainak elemzésével gazdagítja a fenti kutatási programot. Nemesnádudvar népesedéstörténete egy készülő doktori disszertáció tárgya, az egyházi anyakönyvek adataiból összeállított *Ortsfamilienbuch* (tehát egy komplett családrekonstrukciós adatbázis) adott alkalmat a termékenységi átmenet elemzésére, amelynek módszerei (hagyományos családrekonstrukciós elemzés és eseménytörténeti elemzés) azonosak a fent említettekkel, eredményei pedig épp ezért összevethetők azokéval.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Európában és Észak-Amerikában a 19. században kulcsfontosságú demográfiai változások kezdődtek, amelyeket a 20. század első felében és közepén kialakított demográfiai átmenet elmélete próbált leírni, és általános érvényű tapasztalattá formálni.³ A megtapasztalt változás nyilvánvalóan nagy horderejű volt, hiszen egyrészt az emberi élettartam jelentős meghosszabbodásával járt, másrészt a 20. századra kialakította az alacsony és a külvilág impulzusaira érzékenyen reagáló termékenység kultúráját, harmadrészt pedig az átmenet mindenhol jelentős né-

² Lásd Pakot, 2015, 2016; Pakot és Öri, 2015; Öri, 2014, 2019. Fontos fejlemény volt, hogy a németlakta Zsámbék esetében felhasználtuk a német genealógiákat (*Ortsfamilienbuch*), illetve hogy esetenként alternatív forrásként használtuk az 1970-es népszámlálás visszatekintő mikroadatait (Pakot, 2014, Öri és Pakot, 2015; Öri, 2018).

³ Az átmenet elmélet klasszikusai a teljesség igénye nélkül: Thompson, 1929; Landry, 1934; Notestein, 1945; Davis, 1945; Coale, 1973; Caldwell, 1982; Easterlin and Crimmins, 1985; Coale and Watkins, 1986; Chesnais, 1986; Lesthaeghe and Surkyn, 1988; Reher, 2004. Komoly kritikai szempontokat vetnek fel egyebek mellett: Greenhalgh, 1996 és Szreter, 1993. Hasznos összefoglalók Kirk, 1996; Tsuya et al., 2010, 23-37; Dribe et al., 2014; Bengtsson and Dribe, 2014. Magyarul: Andorka, 1987a; Dányi, 1991a; Szentgáli, 1991; Meleg és Öri, 2003; Öri, 2018; Illés, 2021.

pesszénövekedéssel járt. A demográfiai átmenetet (tehát alapvetően a halandóság és a termékenység erős csökkenését és alacsony szinten stabilizálódását) az elmélet kidolgozói a modernizációs folyamathoz kötötték, tehát az európai társadalmak modernizációja a 19. században (gazdasági növekedés, iparosodás, urbanizáció, az iskolázottság terjedése, a munkaerőpiaci kereslet és kínálat változó szerkezete) kiváltotta a demográfiai viselkedés változását is (Thompson, 1929; Landry, 1934; Notestein, 1945; Davis, 1945). A változások kezdetben az emberi életkilátásokat javították, nőtt a felnőttkorig való tovább élés valószínűsége, ami egy idő után a termékenység csökkenését is kiváltotta, hiszen enélkül a családok gyermekszáma jelentősen nőtt volna. A halandóság csökkenését az emberi életfeltételek változása indította el, a termékenység csökkenése viszont egy tudatos adaptáció, az érintett népségek így próbáltak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Tehát egy alapvetően malthusiánus premodern demográfiai rendszer, ahol a magas és kontrollálhatatlan halandóság, a periodikusan jelentkező halandósági válságok határozták meg a demográfiai viselkedés egyéb elemeit (házasodás, gyerekvállalás) és a népességszám változásait is, ezt követően fokozatosan átalakult, a modernizáció csökkentette majd feloldotta a növekedés korlátait, amire a válasz a paritás-specifikus (a kívánt születésszám elérése utáni) születéskorlátozás volt (Lee et al., 2010, 26; Schellekens and van Poppel, 2012, 967). Az alapvetően deskriptív modellt a modernizációs elmülethez való kapcsolódása tette valódi népesedési elmületté, míg a részletekben jelentős változatoságot feltételeztek és engedtek meg, addig a társadalmi, gazdasági modernizáció egy bizonyos fokától törvényszerű demográfiai változásokat vártak. A lényeg épp itt van, a malthusiánus fékek feloldódásával a modern társadalmak demográfiai viselkedése szükségképpen más lesz, mint amilyen annak előtte volt. Minden más részlet, tehát a folyamat hossza, szakaszolása, a népességnövekedés mértéke, a halandóság és termékenység alacsony szinten, de egyensúlyban való stabilizálódása inkább tűnik járulékos elemnek, amely a lényegét, a modernitás és demográfiai változás összekapcsolódását nem érinti.

Márpedig a részletek a kutatások sokasodásával egyre változatosabbaknak tűnnek. Egyrészt a jelentős princetoni kutatási program (European Fertility Project – Európai Termékenység Projekt) gyenge kapcsolatot talált modernizáció és termékenységcsökkenés között (Coale and Watkins, 1986; Dányi, 1991c), másrészt több példa bizonyította, hogy nem mindenhol előzte meg a termékenységcsökkenést a (csecsemő- és gyermek) halandóság jelentős csökkenése (Katus, 1980). Úgy tűnik, hogy a termékenységcsökkenés elindulhat modernizáció nélkül (vagy épp ez a modernizálódás első jele és motorja a továbbiakban – Burguière, 2000), ha adott körülmények között pl. az öröklési rendszer sajátosságai (egyen-

lő osztás) magas gyermekhalandóság mellett is a birtok generációkénti osztódásával járt.⁴ Ansley Coale (1973) szerint a születéskorlátozásra való hajlandóság (willingness) rendre előfordulhatott a premodern világban is, az ehhez szükséges technikai tudásnak (ability) szintén birtokában voltak, a termékenységi átmenet ott kezdődött, amikor ez a viselkedésforma kulturálisan elfogadhatóvá vált (readiness). Mindezt lehetővé tették olyan kulturális változások, amelyek nem függetlenek ugyan a modernizációtól sem, de mechanikusan mégsem kapcsolhatók ahhoz (szekularizáció) (Lesthaeghe and Surkyn, 1988). A hangsúly a regionális különbségekre és a születésszabályozás elterjedésére került. Adaptáció helyett egy innovációs-diffúziós modellről beszéltek, ahol a születéskorlátozás az elit csoportoknál jelent meg, majd lefelé terjedt a kevésbé előnyös helyzetű csoportok irányába (Lesthaeghe and Surkyn, 1988). A felekezeti vagy etnikai azonosság és a kapcsolatok könnyíthették a születéskorlátozás terjedését, míg az etnikai, felekezeti határok gátat vethettek annak.

A diffúziós elmélet sok kritikát kapott (mind a statisztikai módszereket, a használt indexeket, a termékenységszökkenés időzítését, a társadalmi-gazdasági változás és a csecsemő- és gyermekhalandóság szerepének alábecslését, valamint az átmenet előtti születésszabályozás hiányát illetően).⁵ Közben számos kísérlet történt a termékenységi átmenet magyarázatára elsősorban a gyermekek iránti kereslet-kínálat változására fókuszálva. A gyermekek iránti keresletet befolyásolhatja a gyermekmunka iránti igény csökkenése vagy ennek költségesebbé válása, betiltása, az iskolázottság terjedése a mezőgazdasági szektoron kívüli, magasabb iskolázottságot igénylő munkahelyek megjelenése, alapvetően a gyermeknevelés költségesebbé válása, a jóléti intézmények megjelenésével a gyermekek a szülők időskori szociális biztonságának megteremtésében játszott szerepének csökkenése (Becker, 1981; Easterlin, 1975; Easterlin and Crimmins, 1985). Mindez a generációk közötti transzferek irányának megfordulásával járt együtt, míg addig a gyerekek viszonylag korán bekapcsolódtak a család fenntartásába, ettől fogva ez kitolódott és felnevelésük egyre nagyobb szülői ráfordítást igényelt (Caldwell, 1982). A gyermeknevelés költségeinek növekedése szintén a kereslet csökkenésével járt, sok, viszonylag kis ráfordítással felnevelt és korán hasznot hajtó gyermek helyett a hangsúly a kevesebb, jobban iskolázott, nagyobb ráfordítással felnevelt gyermekre került („quantity-quality trade-off” – Becker, 1981). A csecsemő- és gyermekhalandóság javulása viszont a kínálati

⁴ A korai magyar, dél-dunántúli születéskorlátozás máig egyetlen, noha empirikusan nem tesztelt magyarázata is ez (Andorka, 1991a, 1998 stb.), de a franciaországi születéskorlátozás 18. századi kezdeteit is hasonló módon, egy a jövővel számot vető, racionális felfogás terjedésével magyarázzák (Burguière, 1972, 2000; Chaunu, 1972).

⁵ Lásd minderről: Bengtsson and Dribe, 2014, 496–497.

oldalt változtatta meg, a korábbi termékenységi szint mellett jelentősen nőtt volna a családok gyermekszáma, illetve a korábbival azonos gyermekszámot lényegesen kisebb erőfeszítéssel és kockázattal (kevesebb szüléssel) lehetett elérni, mint korábban (Reher, 1999).

Mára egyre inkább világossá válik, hogy ezek a magyarázatok alapvetően nem zárják ki, hanem inkább kiegészítik, erősítik egymást (Bengtsson and Dribe, 2014; Schellekens and Van Poppel, 2012). Az is jól látható, hogy bárhogyan is magyarázzák a termékenységi átmenet lefutását, az valamiképpen kapcsolódik a modernizációhoz, legfeljebb az a kérdés, hogy hová helyezzük annak kezdeteit, illetve, hogy a demográfiai változást következménynek tekintjük-e vagy a nagy átalakulás egyik nélkülözhetetlen elemének. Nyilvánvaló, hogy az empirikus elemzések (pl. a princetoni projekt) eredményei szorosan kötődnek a felhasznált források, elemzési szint és statisztikai módszerek sajátosságaihoz (Bengtsson and Dribe, 2014). A makroelemzések képesek megragadni a folyamatokat, de nem tárják fel az okokat, nem látjuk a háttértényezőket szerepét, hierarchiáját, a statisztikai szignifikanciákat (Bengtsson and Dribe, 2014, 497). Mindez ráirányította a figyelmet a többváltozós statisztikai elemzések és a mikrovizsgálatok fontosságára. A longitudinális, egyéni szintű adatokból felépülő adatbázisokon végzett eseménytörténeti elemzések elterjedtek a történeti demográfiai vizsgálatokban, és többek között a termékenységi átmenet folyamatát is képesek voltak új megvilágításba helyezni. Egyrészt meggyőzően bizonyították az átmenet előtti tudatos születésszabályozás létezését. Úgy tűnik, hogy ez nemcsak átmenetileg egy-egy társadalmi csoportra lehetett jellemző, hanem elterjedt jelenség volt, és nemcsak a házasságkötés életkorának és intenzitásának a módosításait jelentette. Statisztikai bizonyítékok vannak a 18-19. századból, rurális és urbánus környezetből egyaránt, hogy a párok tudatosan módosították a születések közötti intervallumokat, elhalasztva vagy előrehozva a gyermekvállalást, ezzel igazodva a változó körülményekhez (Bengtsson and Dribe, 2006, 2014; van Bavel, 2004; van Bavel and Kok, 2004; Dribe and Scalone, 2010). Mindez ráirányította a figyelmet a termékenység társadalmi csoportonkénti differenciáira (Tsuya et al., 2010; Dribe et al., 2014), a termékenységi átmenet előtt gyakran az elitcsoportok, a lokális „intelligencia” (nagybirtokosok, gazdatisztek, lelkészek, tanítók, orvosok stb.) mutatták a legmagasabb termékenységet, miközben a tudatos születéskorlátozás is rájuk lett a legkorábban jellemző, így a demográfiai átmenet idején a korábbi sorrend megfordult (Bengtsson and Dribe, 2014; Breschi et al., 2014; Pakot és Óri, 2015). Mindez a diffúziós elmélet mikroszintű igazolását jelenti, de ugyanakkor nem ad választ arra, hogy miért indult el az új magatartásforma terjedése. Egyre fontosabb szempontnak tűnik a társadalmi mobilitás és a születéskorlátozás kapcsolata. Ha a kisebb gyermekszám a mobilitás

szempontjából kedvezőbb helyzetet eredményez, akkor, ha egyesek korlátozzák a termékenységüket, mások is rákényszerülnek arra, ha nem akarnak a versenyben lemaradni (Cummins, 2009). Ugyanakkor más esetben a gazdasági-társadalmi átalakulás (Schellekens and Van Poppel, 2012), a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének szerepe is fontosnak látszott (Reher and Sanz Gimeno, 2007; Schellekens and Van Poppel, 2012).

Nyilvánvaló, hogy jóval többet tudunk ma az elmúlt kétszáz év demográfiai változásairól, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Ha szigorúan vesszük, a demográfiai átmenet klasszikus elmélete ma aligha tartható. Látjuk a premodern születéskorlátozás jeleit, tudjuk, hogy az átmenetnek nincs világos és egyértelmű lezáródása, így azt igen nehéz időben behatárolni. Nem mindig és nem mindenhol a halandóság csökkenése volt a döntő faktor, ami a termékenységcsökkenést kiváltotta. Ugyanakkor a mikrovizsgálatok bizonyítják a csecsemő- és gyermekhalandóság fontos szerepét, azonban ha ezek jelentősen csökkennek, akkor ez előbb-utóbb a termékenységcsökkenéssel is együtt fog járni. A „quality-quantity trade-off” vagy a társadalmi mobilitás kérdésének előtérbe kerülése is a modernizációs tényező magyarázó erejét mutatja. A részletek lehetnek változatosak, de a demográfiai változás ténye tagadhatatlan, és nyilvánvalóan részét képezi annak a nagy átalakulásnak, aminek az emberiség részese volt az elmúlt egy-két évszázadban.

A Magyarországra vonatkozó történeti demográfiai vizsgálatok egyrészt jelentős térbeli, felekezeti és társadalmi különbségeket mutattak ki az átmenet előtti korszakra nézve (Dányi, 1991b; Habclicsek, 1991; Őri, 2003), másrészt bizonyos régiókban a korai (akár a 18. század végétől induló) születéskorlátozás nyomai is kimutathatók voltak (Andorka, 1991a, 1998; Koltai, 2003; Koloh, 2014). A 19. század közepétől fogva a termékenység jelentős (10% körüli) csökkenése pedig már országos szinten is érzékelhetővé vált (Dányi, 1991b). Ugyanakkor az is világos lett, hogy a magyarországi települések jelentős részén a születéskorlátozás inkább a 19. század harmadik harmadától indult el (Pakot, 2016), de nem ritka a késői, a 20. század elején, az első világháború környékén induló termékenységi átmenet sem (Őri, 2006). Az Andorka-féle családrekonstrukciós vizsgálatok ugyanakkor meggyőzően bizonyították, hogy a felekezeti hovatartozásra építő magyarázatok nem tarthatók és sokkal inkább földrajzi, gazdasági, társadalmi tényezők lehetnek a háttérben (Andorka, 1991a). A magyarországi termékenységi átmenetnek két hulláma lehetett, egy korai, regionális (az ország bizonyos régióihoz mindenekelőtt, de nem kizárólagosan Dél-Magyarországhoz kötődő), rurális környezetben kezdődő változat és egy későbbi, elsősorban a modernizációhoz kapcsolódó késő 19. századi, 20. századi variáns (Andorka, 1991; Őri, 2003, 2006). Kialakulása adaptációs folyamat lehetett, alkalmazkodás a sajátos földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyokhoz

vagy a társadalmi, gazdasági modernizációhoz, a munkaerőpiac átalakulásához, a csökkenő csecsemő- és gyermekhalandósághoz. Terjedése inkább a diffúziós modellel írható le, a kezdetek egy-egy mikrorégióhoz vagy társadalmi rétegehez köthetők, majd innen terjed a felekezeti csatornákon át társadalmi rétegről rétegre.

A 20. századi népszámlálások termékenységi adatai megerősítették a társadalmi-foglalkozási tényező jelentőségét a termékenységi átmenet során (Thirring, 1941; Dányi, 1994). Az 1930-as népszámlálás tanúsága szerint az értelmiségi rétegek termékenysége volt a legalacsonyabb, míg a mezőgazdasági munkásoké a legmagasabb. A vidéki népességen belül a földnélküli agrárproletárok befejezett termékenysége volt a legmagasabb, a helyi elitcsoportoké és a jelentősebb földbirtokkal rendelkezőké a legalacsonyabb, míg a kisebb birtokosok, iparosok a két véglet között helyezkedtek el (Dányi, 1994, 156). Eszerint a születéskorlátozás az előnyösebb társadalmi helyzetű rétegekben indult el, ahol az életszínvonal és a birtok megtartása, valamint a (felfelé való) társadalmi mobilitás biztosítása volt a lényeg. Hasonló képet mutat a családrekonstrukciós adatok többváltozós statisztikai elemzése is. A Sopron megyei Bükön és környékén a 19. század második felétől egyfajta diffúziós modell körvonalazható: a lokális elitel kezdődött a születéskorlátozás, innen terjedt tovább a társadalom más rétegei felé, őket az iparosok és a birtokos parasztok, majd legvégül a földnélküli mezőgazdasági munkások követték (Pakot, 2016, 147-153; Pakot és Őri, 2015, 24-30.).

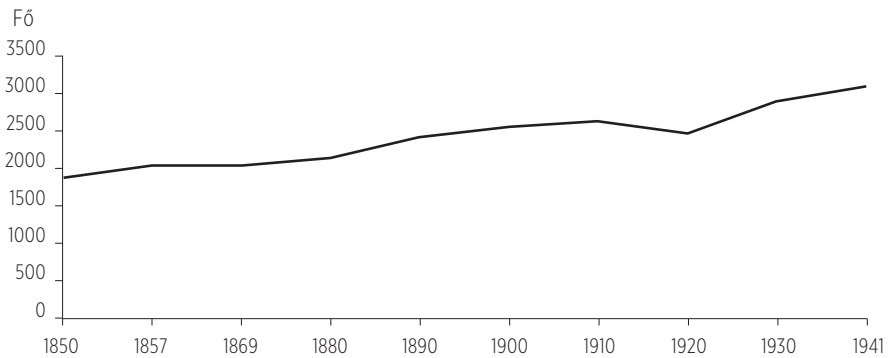
A VIZSGÁLAT TEREPE: NEMESNÁDUDVAR, RÓMAI KATOLIKUS NÉMET TELEPÜLÉS (1850–1945)

Nemesnádudvar (1900 előtt Nádudvar) a régi Pest megye (Pest-Pilis-Solt-Kiskun) déli részén, Kalocsa és Baja között helyezkedik el. A török hódoltság és a felszabadító háborúk alatt elnéptelenedett, majd a 18. század első felében Baden-Württembergből származó római katolikus németekkel telepítette újra a község földesura, Csáky Imre, kalocsai érsek (Heckenberger, 1991). A mezőgazdaság szempontjából adottságai nem a legjobbak, határa a népességszámhoz, illetve az alföldi nagyhatárú településekhez képest szűkös, hasonlóan a Kalocsától délre fekvő Duna-melléki településekhez. A talaj részint mocsaras-agyagos, részint homokos, a 19. század második felében a legjelentősebb jövedelemforrás a bortermelés, a határ mintegy 20%-át szőlők teszik ki (Galgóczy, 1877, 287).

A település népességszáma a vizsgált kilencven év alatt több mint ezer fővel nőtt. A növekedés üteme nem volt egyenletes, 1880 és 1910, valamint 1920 és 1941 között viszonylag gyors volt a növekedés, szemben az 1870-es évekkel, míg

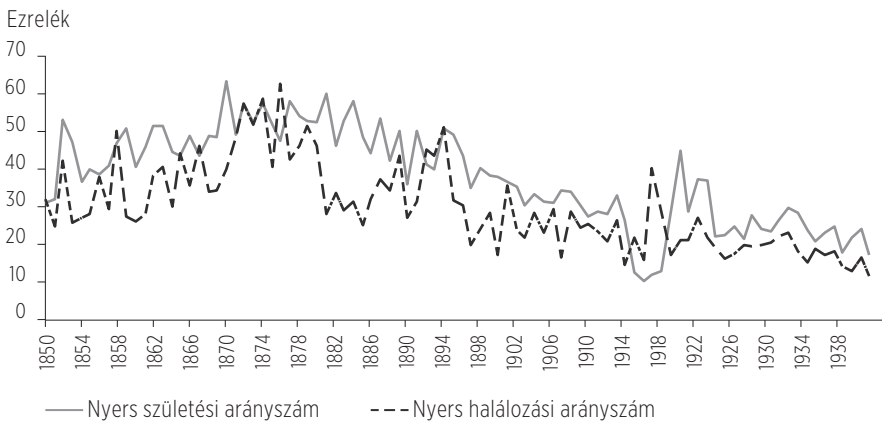
az 1860-as évek és az első világháború időszaka népességcsökkenéssel járt. Az okok különbözőek voltak, az 1880-90-es években a magas természetes szaporodás a kilencvenes évek halandósági csúcса, a 20. század első évtizedében és az 1920-as évektől a halandósági csúcsok eltűnése az alacsonyabb természetes szaporodás ellenére, vagy a hatvanas-hetvenes évek és az első világháború halálozási többletei (kolerajárványok, spanyolnátha), természetesen mindezek a vándorlás mellett játszottak nagy szerepet (1. és 2. ábra).

1. ábra: A népességszám változása, Nemesnádudvar, 1850–1941

Forrás: Népszámlálási adatok (Dányi, 1993, 153. és Kepecs, 1997, 44.)

2. ábra: Nyers születési és halálozási arányszám, Nemesnádudvar, 1850–1941 (becslés)

Forrás: Klinger, 1969; Klinger et al., 1972–1984, népszámlálási adatok (Dányi, 1993 és Kepecs, 1997) alapján számítva⁶

⁶ A népességszámokat az egyes évekre két népszámlálás között a népességváltozás egyenlő elosztásával becsültük.

A 2. ábráról leolvasható, hogy az átmenet előtti, tradicionális demográfiai rendszer az 1880-as évekig tartott a településen, ez előtt rendszeresek voltak a járványos halálozási csúcsok. A születési és halálozási arányszám együtt mozgott, a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatt a magas születésszám szükségképpen magas halálozási számmal is járt. De megfigyelhetjük, hogy az 1880-as évekbeli fordulat előtt nőtt a születési arányszám, a település egészét vizsgálva jól látható a más németlakta településen (pl. Zsámbék vagy Perbál: Őri, 2014, 233) is tapasztalt termékenységemelkedés, a szakirodalomból jól ismert „sky-jumping” (Tsuya et al., 2010, 214). Megfigyelhető továbbá, hogy a születési és halálozási arányszám szinte egyszerre fordul az 1880-as évektől, ez a kilencvenes évek halálozási csúcspontját eltekintve jelentős természetes szaporodást hozott, de csak mintegy két évtizeden keresztül, majd ezt követően a termékenység és halandóság alacsony szinten stabilizálódott, a természetes szaporodás alacsony lett. Tehát a népességnövekedés viszonylag kisebb mértékű volt, a termékenységi átmenetet nem előzte meg a halandóság hosszabb ideig tartó csökkenése. Így a vizsgált település megfelel a demográfiai átmenetről az országos adatok alapján kialakított képeknek.

Bár a születési arányszám alakulása hasonló más Pest megyei német falvakéhoz, annak értékei alacsonyabbak. 1900 környékén, amikor a termékenységi átmenet Nemesnádudvaron éppen folyamatban volt, mind a megye teljes községi átlagához, mind a korábban vizsgált Zsámbékhoz képest jelentősen különböző képet kapunk. Az 1900-as népszámlálás községi feldolgozási táblái és az 1900 körüli évtized (1896-1904) születésszámait alapján kiszámolt princetoni indexek alacsony, tudatos születésszabályozásra utaló házas termékenységet, korai női házasságkötésre utaló magas nupcialitást és összességében meglehetősen alacsony termékenységet mutatnak (*1. táblázat*).

1. táblázat: Princetoni indexek. Az általános (I_g), a házasság termékenysége (I_h), a nupcialitás (I_m), valamint a házasságon kívüli termékenysége (I_f) indexei, 1900⁷

	I_f	I_g	I_m	I_h
Nemesnádudvar	0,391	0,462	0,817	0,073
Zsámbék	0,549	0,746	0,676	0,139
Megye (városok nélkül)	0,503	0,637	0,740	0,119

Forrás: Klinger, 1969; Klinger et al., 1972–1984, Népmozgalom 1901–1910, népszámlálási feldolgozási táblák, 1900 adatai alapján számítva.

Nemesnádudvaron a nupcialitás (a házasságban élő nők aránya a termékeny korcsoportokban) mintegy 10–20%-al magasabb a megyei községeknél vagy a zsámbékinál, miközben a házasságon kívüli termékenység 50–60%-al, a házasságban élő nők termékenysége 30–40%-al alacsonyabb azonos korcsoportokénál. Nemesnádudvaron egy korábbi, erőteljesebb, magas nupcialitás (alapvetően nagyon fiatal női első házasságkötés) mellett kibontakozó termékenységi átmenetet látunk, amelyik eltér a Buda környéki német falvakétól. Ott a termékenységi átmenet később indul, a termékenység magasabb általános szintjét a némiképp alacsonyabb nupcialitás szabályozza az átmenet előtt és annak első szakaszában.⁸ Mindez megerősíti azt a képet, miszerint a termékenységi különbségek vagy a termékenységi átmenet különböző mintái nem a felekezeti vagy etnikai összetétellel, hanem sokkal inkább a regionális földrajzi, gazdasági viszonyokkal magyarázhatók. A Duna-melléki, dél-magyarországi német település inkább hasonlít a környékbeli magyar falvakra, illetve a Sárköz és az Ormánság korai születéskorlátozó településeire, mint a megye északi részén található német katolikus falvakra.

A település felekezeti összetétele végig változatlan volt az elemzett időszakban, a németek kitelepítéséig mindvégig 99% feletti a római katolikusok aránya, rajtuk kívül csak néhány protestáns és izraelita vallású család élt a faluban. A római katolikusok elsöprő többsége német anyanyelvűnek vallotta magát, arányuk 90% körül mozgott a 19. század végén. 1910-re ez a magyar anyanyelvűek javára változott, akiknek aránya elsőízben haladta meg a 10%-ot (11,4%). 1920-ra vissza-

⁷ Általános termékenység (I_g): a termékenység szintje a hutterita nők házasság termékenységéhez mérve; házasság termékenység (I_h): a házasság termékenység szintje a hutterita nők házasság termékenységéhez mérve; a nem házasság termékenység (I_f): a házasságon kívüli termékenység szintje a hutterita nők házasság termékenységéhez mérve. Lényegében a megfelelő (házasságban, házasságon kívüli vagy összes) születésszámot mérik az egyes termékeny női korcsoportok hutterita házasság specifikus termékenységi arányszámokkal szorzott értékeinek összegéhez. A nupcialitás indexe (I_m) azt mutatja, hogy a termékenykorú nők mekkora hányada él házasságban (Dányi, 1991b, 188–189.).

⁸ Az 1900-as népszámlálás feldolgozási táblái alapján számolt „Singulate mean age at first marriage”, a női első házasságkötés átlagos életkora Nemesnádudvaron 19 éves kor, míg Zsámbékon 22,5 éves kor (vö. Óri, 2014, 231).

állt a korábbi anyanyelvi megoszlás, amelynek korábbi változásai mögött minden valószínűség szerint a változó helyzet, az asszimilációs nyomás állhatott. Jelentős elmozdulás történt a 20-as években, részint a német anyanyelvűek egyrésze (mintegy 500 fő) 1930-ban már magyarnak vallotta magát, ehhez hozzájárult még több száz főnyi magyar anyanyelvű bevándorló is. Így 1930-ban a német és magyar anyanyelvűek aránya kétharmad és egyharmad volt. A „nyelvváltás” nem volt végleges, hiszen 1941-re az 500 fős veszteség eltűnt, ennyivel nőtt ismét a magukat német anyanyelvűnek vallók száma. Összességében tehát egy római katolikus, német falut vizsgálunk, ahol a két háború között megfigyelhető a magyarajkúak bevándorlása, de az etnikai statisztikák változása elsősorban a 20. század változó politikai klímája által gyakorolt nyomásnak tulajdonítható (2. táblázat).

2. táblázat: Az anyanyelv szerinti megoszlás (%), Nemesnádudvar, 1880–1941

	Magyar	Német	Délszláv	Szlovák	Egyéb	N
1880	5,8	89,8	0,8	0,0	3,6	2147
1890	6,9	92,1	0,2	0,7	0,0	2419
1900	6,4	93,6	0,0	0,0	0,0	2557
1910	11,4	88,5	0,0	0,0	0,0	2637
1920	5,0	93,2	0,2	1,5	0,1	2465
1930	36,3	63,5	0,1	0,1	0,0	2898
1941	17,2	82,5	0,3	0,0	0,0	3097

Forrás: népszámlálási adatok (Iványosi-Szabó, 1996, 123.).

A keresők túlnyomó része (90%-a) még a két világháború között is östermelekből állt, a lakosságot jórészt ők és eltartott családtagjaik tették ki (3. táblázat).

3. táblázat: Nemesnádudvar foglalkozásszerkezete, a keresők megoszlása, 1900 és 1930

	1900	1930
Mezőgazdaság	89,7	89,8
Ipar	4,5	5,2
Egyéb	5,8	5,0
Összesen	100,0	100,0
N	1706	1254

Forrás: Az 1900. évi és az 1930. évi népszámlálás adataiból számítva.

4. táblázat: A mezőgazdasági keresők megoszlása, Nemesnádudvar, 1900, 1930

	1900	1930
100 hold felett birtokos, bérlő	0,1	0,0
Kisbirtokos	17,5	14,3
Kisbirtokos napszámos	3,4	26,8
Egyéb	0,0	0,2
Segítő családtag	36,4	20,6
Tisztviselő	0,0	0,0
Cseléd	9,0	8,4
Munkás	33,7	29,6
Összesen	100,0	100,0
N	1530	1126

Forrás: Az 1900. évi és a 1930. évi népszámlálás adataiból számítva.

Az agrárnépességen belül a 100 hold feletti nagybirtok nem volt jellemző. 1900-ban a mezőgazdasági keresők mintegy 20%-a volt kisbirtokos, jórészt 10 hold feletti földtulajdonnal rendelkező, akik a segítő családtagokkal együtt a keresők több, mint a felét tették ki. Ugyanakkor volt egy egyharmad résznyi mezőgazdasági munkás (szőlőműves), a cselédekkel együtt az ő részarányuk 40% feletti. 1930-ra a helyzet némileg megváltozott, a néhány holdnyi földtulajdonnal rendelkező kisbirtokos napszámosok aránya a keresők között túllépte a 25%-ot, a növekedés elsősorban a kereső családtagok, kisebb részben a mezőgazdasági bérmunkások és cselédek rovására történt. Az 1920-as években tehát a kisbirtokosok leszármazottjai jutottak nagyobb számban földtulajdonhoz, a mezőgazdasági kisbirtokosok és segítő családtagjai valamelyest növelték részarányukat (60%), de ezen belül eltolódás következett be a néhány holdas kistulajdon irányába (4. táblázat). A település ezzel együtt is megőrizte eredeti társadalmi szerkezetét, döntően agrárjellegű település maradt, ahol a szőlőművelés, bortermelés igen jelentős volt, a mezőgazdasági keresők mintegy 60%-a foglalkozott a (kisebb-nagyobb) családi földtulajdon megművelésével, és kb. 40%-a pedig mezőgazdasági bérmunkából élt.

ADATOK, MÓDSZEREK, KUTATÁSI KÉRDÉSEK

A tanulmány célja a 19. század második felétől induló termékenységi átmenet folyamatának alaposabb, részletekbe menő megismerése. A fentiek értelmében ezt településszintű elemzés keretei között, egyéni anyakönyvi adatok felhasználásával, női reprodukciós életpályák rekonstruálásával, longitudinális (hosszmetszeti) elemzés segítségével tartjuk megvalósíthatónak. Nemesnádudvar egyéni szintű, longitudinális adatbázisa a magyarországi forrásadottságoknak megfelelően anyakönyvi adatokra épül, az ezek összekapcsolásából kialakított családrekonstitúciós anyag tartalmazza többek között a női reprodukciós életpályák azon adatait (házasságkötés dátuma, a gyermekek születésének és esetleges halálának időpontja, a házasság felbomlásának dátuma), amelyek lehetővé teszik a házasság termékenység részletes vizsgálatát.⁹ Az elemzésben felhasznált családrekonstitúciós adatok a falu anyakönyveire épített genealógiai összeállításból származnak (Richter, 1999). A forrást változtatás nélkül használtuk, leszámítva néhány nyilvánvaló hiba, elírás javítását. A genealógia a családrekonstitúcióban használt családlapokhoz hasonlóan tartalmazza az egy-egy házassághoz köthető demográfiai adatokat. Így a házaspár neve, a házasságkötés pontos dátuma (ha a faluban kötötték), a házasulók születési és halálozási dátuma (ha szerepelt a felhasznált anyakönyvben, más szóval ha ezek az események helyben történtek), gyermekeik születési és halálozási dátuma a házasságkötési dátumokkal kapcsolatosan említett feltételek szerint, a családapá foglalkozása (ez meglehetősen hiányos, ennek pótlására itt nem volt mód), a halálokok, illetve a születés és elhalálozás helye képezték a genealógia tartalmát. Ha valaki többször házasodott, akkor ezek a házasságok és az ebből származó gyermekek külön tételként jelennek meg, de a házasuló a személyes adatai alapján azonosítható. A személyek azonosítását és adataik összekapcsolását három azonosítószám szolgálja: a személyi azonosító, a házasságkötés azonosítója (ez szerepelt az eredeti forrásban) és annak a házasságnak az azonosítója, amelyből az illető származott (a gyerekeknek a szülőkhöz, illetőleg a testvéreikhez való kapcsolására).

⁹ A bőséges családrekonstitúciós irodalomból csak a legfontosabb magyar nyelvű munkákra hivatkozunk, ezek tájékoztatnak a téma nemzetközi irodalmáról is: Andorka, 1988; Benda, 2008; Pakot, 2013.

A genealógiai adatbázisból (*Ortsfamilienbuch*) származó családrekonstrukciós adatokat a Louis Henry által kidolgozott családrekonstrukció szabályai (Fleury and Henry, 1985; Henry and Blum, 1988; Andorka, 1988) szerint használtuk fel. Ennek alapján az esetek egy részében rekonstruálható lett a házas nők reprodukciós életpályája házasságkötésüktől termékeny életszakaszuk lezáródásáig vagy halálukig, illetve férjük haláláig. Ezek az ún. MF (mariage fermé) típusú családlapok, ahol a házasságkötés időpontja (a házas termékeny periódus kezdete) és annak lezáródása (halál vagy megözvegyülés) ismert, és hasonlóképp a születési dátum is, vagy legalább a házasságkötési vagy halálozási anyakönyvből kiszámítható (MF1 és MF2 típusok – Andorka, 1988, 35–36.). Vizsgálódásainkat az 1850. január 1-je és 1946. január 1-je közötti időszakra nézve végeztük (az 1850. január 1-je után házasodott nők születési), de később részletezett forráskritikai szempontok miatt csak az 1860 utáni periódus eseményeit elemeztük. Tehát elsősorban az ismert életkorú, helyben házasodó nők életpályáját tudtuk tanulmányozni, akiknek termékeny életszakasza lezárható volt (haláluk vagy megözvegyülésük dátuma ismert). Az ő esetükben halálukig, megözvegyülésükig vagy 50 éves születésnapjukig (ha haláluk vagy férjük halálának dátuma ismert és 50. születésnapjuk után következik be) folytattuk a megfigyelést (5. táblázat). Figyelembe vettük emellett azokat a házas nőket is, akiknek élettörténetét nem tudtuk ily módon lezárni, náluk az utolsó azonosítható esemény (gyermek születése vagy halála) után három évvel zártuk a megfigyelést, ha az a nő 50. születésnapja vagy 1946. január elseje előtt történt, feltételezve az egyébként elvándorló és életüket máshol befejező nőkről, hogy addig a településen tartózkodtak.¹⁰ Az elemzés során vizsgáltuk az első és a többedik házasságokat is, de ezek önálló egységet képeznek a vizsgálat során, a korábbi házasságok életeseményei (pl. született gyermekek) itt nem jelennek meg.¹¹ A családrekonstrukciós adatokból a termékenység elemzésére alkalmas eseménytörténeti fájlokat alakítottunk ki, amelyek a házasságkötés és a vizsgált periódus lezáródása közötti életszakaszokból álltak, és amelyekben belül az egyes változások (szülések, gyermekhalálozások, korcsoport változások, a történeti periódusok határainak átlépése stb.) időpontjának megfelelően további epizódokat hoztunk létre. Először a hagyományos családrekonstrukciós elemzés

¹⁰ Az Henry-féle családrekonstrukció szabályai szerint a megfigyelést nem zárhatjuk azzal az eseménnyel, amelyet vizsgálunk, mert így a megfigyelt események számát növeljük, de a lezárással (jobbfeleli cenzorálással az eseménytörténeti elemzés zsargonjában) rövidítjük a kockázati időt, és túlbecsüljük a vizsgált esemény bekövetkeztének valószínűségét (Pakot, 2013, 32.).

¹¹ A feltételezés az, hogy minden házasság esetében, amennyiben a nő termékeny korú volt, függetlenül az előző házasságból született gyerekektől, a cél a felnőtt korig túlélő utódok biztosítása.

során szokásos házas termékenységi arányszámokat számoltuk ki (általános házas termékenységi arányszámok, házas korszecifikus termékenységi arányszámok és teljes házas termékenységi arányszámok) a 20 és 50 éves kor között házasságban élő nőkre (leíró statisztikák). Az eseménytörténeti elemzés során az egynél magasabb sorszámú születések valószínűségét vizsgáltuk (alapvetően a születési intervallumok hosszának, illetve a következő születés bekövetkeztek vagy be nem következtek alapján).¹² Kontrolválózóként használtuk a történeti időt (periódusok) az anyák életkorát, az előzőleg szült gyerekek számát (paritás), az aktuálisan életben lévő (túlélő) gyermekek számát, az előző sorszámú gyermek elhalálzásának tényét és életkorát, a család (az apa) társadalmi-foglalkozási helyzetét¹³ és a nők adott házasságának sorszámát. Az eseménytörténeti elemzésben használt módszer (Cox-féle proporcionális kockázati modellek) változóként egy referenciakategóriához viszonyított esélyhányadosok formájában mutatják a gyermekszülés kockázatát, ahol az egy alatti értékek kisebb, az egy feletti pedig nagyobb valószínűséget jelentenek. Mivel a gyermekszülés egy-egy házasságon belül ismétlődő esemény, azaz többször is előfordulhatott, és annak kockázata különböző volt családonként (házasságonként), az összes eseménytörténeti modellben a standard hiba a születések házasságonként képzett klasztereihez lett igazítva (standard error adjusted for clusters in marr_id [házassági azonosító]).

Az elemzés segítségével szeretnénk rekonstruálni a termékenységcsökkenés időzítését, annak társadalmi csoportok szerinti előrehaladását. Különös figyelmet fordítunk a csecsemő- és gyermekhalandóság gyermekvállalásra gyakorolt hatására, elsősorban a családi szintű reprodukciónak (az aktuálisan életben lévő gyermekek száma), illetve az előzőleg született gyermek elhalálzásának egy következő gyermek születésére tett hatásait szeretnénk feltárni.

¹² A szakirodalom általában külön kezeli a házasságon belül az első szülések elemzését, ezek bekövetkezése sokkal valószínűbb és más tényezőktől függ, mint a magasabb sorszámú szüléseké (lásd Tsuya et al., 2010 és Pakot, 2013).

¹³ A társadalmi státusz kialakítása az anyakönyvek foglalkozási bejegyzésein alapul. A foglalkozások kódolása a HISCO (Historical International Standard Classification of Occupations) rendszerben (van Leeuwen et al., 2002), csoportosításuk pedig a HISCLASS sémában (van Leeuwen and Maas, 2011) történt. Az elemzés céljára kialakított struktúra, néhány osztály alacsony esetszáma miatt, a 12 HISCLASS csoportot 4 csoportba összevontan tartalmazza.

5. táblázat: Az elemzésben a nők termékenységi történetének lezárásánál használt szabályok

A termékenységi történet vége a felhasznált házasságokban	Szabályok
Feleség halála	Ha 50 éves kora és 1946 előtt volt
Férj halála	Ha a feleség halálozási dátuma ismeretlen, a férjé ismert és megelőzi a feleség 50. születésnapját és 1946-ot
Feleség 50. születésnapja	Ha a feleség halálozási dátuma ismert, de az 50. születésnapja megelőzte ezt és 1946-ot Ha a feleség halálozási dátuma ismeretlen, a férjé ismert, de a feleség 50. születésnapja megelőzi ezt és 1946-ot Ha mindkét fél halálozási dátuma ismeretlen és a feleség 50. születésnapja megelőzi az utolsó ismert esemény (gyermek születése vagy halála) + 3 évet és 1946-ot
1946. 01. 01.	Ha a feleség halálozási dátuma ismert, de ez és az 50. születésnapja 1945 után volt Ha a feleség halálozási dátuma ismeretlen, a férjé ismert, ez és a feleség 50. születésnapja 1945 után volt Ha mindkét fél halálozási dátuma ismeretlen és 1946. január 1-je megelőzi az utolsó ismert esemény (gyermek születése vagy halála) + 3 évet és a feleség 50. születésnapját
Utolsó ismert esemény (gyermek születése vagy halála + 3 év)	Ha mindkét fél halála ismeretlen és az utolsó ismert esemény + 3 év megelőzte a feleség 50. születésnapját és 1946-ot

A HÁZAS TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA NEMESNÁDUD-VARON, 1850–1945

A) FORRÁSKRITIKAI MEGFIGYELÉSEK

Először a forrásként használt genealógia és anyakönyvek lehetőség szerinti forráskritikai vizsgálatát kell elvégeznünk. Figyelmünk középpontjában a születések (keresztelések) regisztrálása áll, de bizonyos mértékig ki kell térnünk az elemzésben szintén fontos szerepet játszó csecsemő- és gyermekhalálozások bejegyzésének vizsgálatára is.

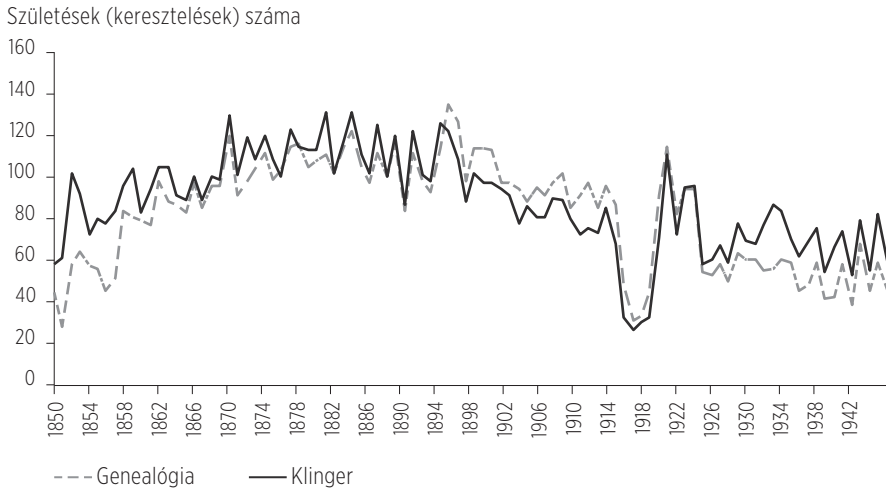
A 19. század második felére az anyakönyvezés Magyarországon már évszázados hagyománnyal rendelkezett, így joggal feltételezhetjük, hogy a demográfiai események rögzítése pontos volt. A magyarországi egyházi anyaköny-

vezés hagyományai szerint az események (születés, halálozás) és az egyházi szertartás (keresztelés, temetés) között rövid idő (egy-két nap) telt el, és ez is csökkenti annak a valószínűségét, hogy pl. keresztelés előtt meghalt csecsemők nagy számban kimaradtak volna a keresztelési anyakönyvből. Ebben a periódusban hasonlóképpen valószínűtlen, hogy meghalt és eltemetett híveket nem jegyezték be a temetési anyakönyvbe. Ráadásul a 19. század második felében (így Nemesnádudvaron is) nemcsak a két típusú bejegyzés közötti idő rövid, de mindkettő bekerült az anyakönyvekbe is, ami tovább csökkenti a bejegyzések elmulasztásának valószínűségét.

Ha a születések számát vizsgáljuk a Klinger András-féle anyakönyvi adatgyűjtés és az általunk használt német genealógia alapján, akkor kisebb eltéréseket tapasztalunk, de lényeges törésre, az anyakönyvezés átmeneti megszakadására, vagy pontatlanná válására ebben az időszakban már semmi sem utal (3. ábra). Nemesnádudvar e korszakban végig római katolikus anyaplébánia. Míg a teljes katolikus népesség demográfiai eseményeit megtaláljuk az anyakönyvekben, addig a kevés számú protestáns családot a környező településeken anyakönyvezték. 1895 után pedig a teljes népesség életememényeit tartalmazzák az állami anyakönyvek. Kisebb különbségek az anyakönyvi adatgyűjtés (tehát az anyakönyvekben megtalálható összes születés) és a genealógia között 1895 után származhatnak abból a tényből, hogy az előbbi erre az időszakra vonatkozóan az állami, az utóbbi pedig a római katolikus anyakönyv adatait tartalmazza. Részben ez állhat a húszas-harmincas években tapasztalható különbség mögött. A korszak elején pedig a genealógiából felépített adatbázisban azért szerepel kevesebb születés (keresztelés), mert az 1850-ben házasodó párokkal és gyermekeikkel kezdtük az adatgyűjtést, így a következő kb. két évtizedben a korábbi házasságokból született gyermekek nem szerepelnek az adatbázisunkban.

A születések regisztrációjának pontosságát az általunk az elemzésben használt genealógiában tesztelhetjük az újszülöttek nemi arányával is. Ha kellően nagy számú születést vizsgálunk (kb. 10 ezer főt: Henry and Blum, 1988, 15.), akkor a száz lányra jutó fiú szülöttek száma (maszkulinitási index) 105 körül lesz. Természetesen alacsonyabb esetszámoknál az elfogadható maszkulinitási arány egyre tágabb határok között mozog, ezért egyre kevésbé lesz alkalmas annak megállapítására, hogy a születések bejegyzésénél valamelyik nemet mellőzték volna. Az alább (6. táblázat) látható esetszámoknál (kb. 2500 és 5000 születés között) 101 és 109 közötti maszkulinitási indexek tekinthetők elfogadható értéknek (Henry and Blum, 1988, 47). Láthatjuk, hogy összességében és különösen 1900 előtt a fiúcsecsemők aránya gyanúsán alacsony az újszülöttek között. Ez részben magyarázható a fiúcsecsemők nagyobb elhalálozási valószínűségével, ami különösen az

3. ábra: A születések (keresztelések) száma, Nemesnádudvar, 1850–1945

Forrás: Római katolikus születések, 1850-1900 (Klinger, 1972-1984) és összes születés, 1901-1945 (Klinger, 1969), genealógia (Richter, 1999), 1850 és 1945 között házasodó nőktől született gyermekek.

élet első napjaiban, heteiben tapasztalható, így előfordulhat, hogy az újszülöttek még a keresztelés előtt meghalnak, ezért a keresztelési (születési) anyakönyvbe nem, csak a temetésibe kerülnek be, ami nagyobb mértékben érinti a fiúkat. A jelek szerint ez még ott is előfordulhat, ahol rövid az idő a születés és keresztelés között. Az is észrevehető ugyanakkor, hogy a hiány kisebb lesz, sőt eltűnik, ha csak az azonosítható, a szülőkhöz kapcsolható gyerekeket vizsgáljuk, esetükben 1900 előtt minimális fiú-alulregisztráció tapasztalható, amely a 20. századra már nem jellemző. Tehát a regisztráció pontatlansága inkább a vándorló, ideiglenesen jelenlévő, külterületi lakosságot érinthette. A településen a bortermezők, szőlőbirtokosok gyakorta alkalmaztak bérmunkásokat (szőlőkapások), akik demográfiai eseményeit a fentiek értelmében minden bizonnyal késve, kevésbé pontosan jegyezték fel. Elemzésünk ugyanakkor a második csoportba tartozó születésekre irányul, így azt a fiúcsecsemők feltételezhető alulregisztrációja kevésbé érinti.

Az elemzés során fontos szerepet kap a csecsemő- és gyermekhalandóság kérdése. Az anyakönyvezés során gyakori lehet a csecsemők alulregisztrációja, valamint általánosságban elmondható, hogy minél fiatalabb korban hal meg valaki, annál valószínűbb, hogy halálát nem regisztrálták. A halálzási anyakönyvek pontossága tesztelhető a halottak kormegoszlásával, ha a csecsemők és kisgyermek aránya nem ér el egy bizonyos értéket a demográfiai átmenet előtt és alatt, akkor valószínűsíthető az alulregisztráció. Hasonlóképpen a csecsemőhalottak kor szerinti megoszlása is mutathatja a születést

6. táblázat: Születések száma és megoszlása nemek szerint, Nemesnádudvar, 1850–1899 és 1900–1945

		1850–1899		1900–1945	
		N	%	N	%
A	Férfi	2264	48,24	1600	49,70
	Nő	2429	51,76	1619	50,30
	Összesen	4693	100,00	3219	100,00
	Maszkulinitási index	93,2		98,8	
B	Férfi	1778	49,85	1446	50,45
	Nő	1789	50,15	1420	49,55
	Összesen	3567	100,00	2866	100,00
	Maszkulinitási index	99,4		101,8	

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás. A: az 1850 után házasodó nők összes szülei, B: közülük azok, amelyeket a szülőkhöz tudtunk kapcsolni

közvetlenül követő esetleges anyakönyvezési hiányokat. A csecsemőhalálzási arányszám alacsony értékei (egy éven aluli elhunytak száma az az évi születések számához viszonyítva) pedig a születési anyakönyvhöz képest mutathatják a regisztráció hiányosságait. Az elmondottak az anyakönyvezés pontosságára vonatkoznak, de az általunk használt családrekonstrukciós anyagra (genealógiára) mindez csak korlátok között érvényes. A rekonstruált családokban születő gyerekek egy részének halálzási dátuma ismeretlen (máshol haltak meg vagy elemzésünk lezárása után haltak meg). Kérdés, hogy az ismert halálzási dátummal rendelkezők mennyiben reprezentálják az összes halálesetet, vagy, hogy a fent említett arányok mennyire alkalmasak az anyakönyvezés pontosságának tesztelésére. Egyfelől valószínűleg a csecsemőhalálzás hiányos regisztrációja a legvalószínűbb, ugyanakkor az ő esetükben a legkevésbé valószínű, hogy a szüleikkel együtt elvándoroltak és máshol haltak meg. Elképzelhető, hogy ezek az ellentétes hatások bizonyos mértékben semlegesítik egymást. Tehát a halottak kormegoszlása tűnhet valószerűnek, ami azt is jelentheti, hogy a hiányzó halálzási bejegyzések egyenletesen oszlanak el korcsoportok szerint, de azt is, hogy a csecsemőhalálzások bejegyzése valamilyen mértékben hiányos, azonban ezt elfedi az a tény, hogy ők nagyrészt helyben hálnak meg és halálukat többnyire feljegyezték a helyi anyakönyvben. Ugyanakkor a csecsemőhalálzási arányszám jól mutathatja a hiányokat, hogy a rekonstituált családokban született gyermekek esetében mennyire hiányos a csecsemőhalottak regisztrációja.

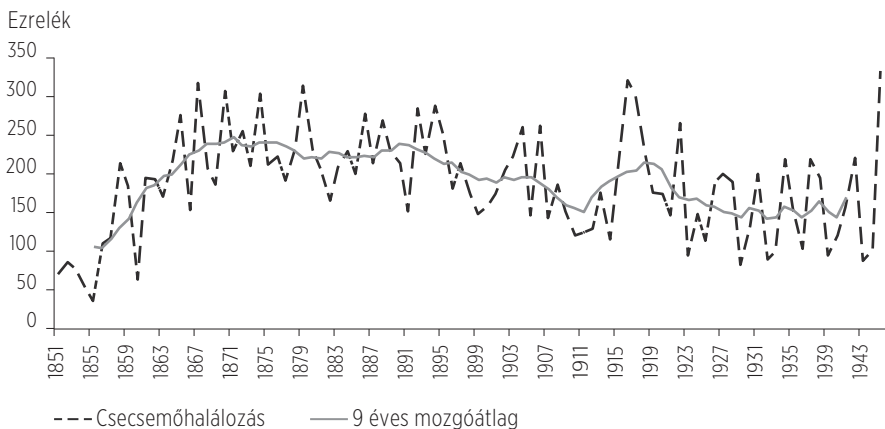
7. táblázat: Halálózások kormegoszlása, Nemesnádudvar, 1850–1945, az 1900 előtt születettek adatai

	N	%
0	750	33,3
1–4	327	14,5
5–9	120	5,3
10–14	33	1,5
15–19	34	1,5
20–29	100	4,4
30–39	111	4,9
40–49	108	4,8
50–59	129	5,7
60–	540	24,0
Összesen	2 252	100,0

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

A halálózások kormegoszlásánál az 1900 előtt születetteket vizsgáltuk (7. táblázat), mert így elkerülhettük, hogy az idősebb korokban meghaltak kisebb számban és arányban legyenek képviselve az adatok között (ők azok, akiknek az elemzés 1945-ös lezárása miatt nem ismerjük a halálózási adataikat). Láthatjuk, hogy az öt éven aluli halottak aránya közel 50%, mindez nem utal a csecsemők és kisgyermek alulregisztrációjára. De a fentiekből az is világos, hogy ennek alapján nem állíthatjuk biztosan, hogy a csecsemőhalálózás regisztrációja pontos volt.

4. ábra: A csecsemőhalálózási arányszám, Nemesnádudvar, 1850–1945

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

A csecsemőhalálzási arányszám alapján megállapíthatjuk, hogy az 1850-es évek végéig a rekonstituált családokban született gyerekek közül a csecsemőkorból meghaltak anyakönyvezése hiányos lehetett. Utána a magas arányszám arra utal, hogy a regisztráció viszonylag pontos volt és valóban a csecsemők esetében a legkisebb a valószínűsége annak, hogy máshol haltak meg és máshol anyakönyvezték ezt az eseményt (4. ábra).

8. táblázat: Csecsemőhalálzások életkor szerint, Nemesnádudvar, 1850–1945

	N	%
0–6 nap	506	32,9
7–30 nap	372	24,2
30 nap fölött	661	43,0
Összesen	1 539	100,0

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Andorka Rudolf 20. század eleji (1925) magyar adatokat ajánl a csecsemőhalálzás tesztelésére. Eszerint az első hétre esik az elhalálzások mintegy 20%-a, majd az első hónap végéig további 26%-uk hal meg. Ennél alacsonyabb értékek mutatják azt az egyébként legvalószínűbb esetet, miszerint a legfiatalabb csecsemőhalottak maradhattak ki leggyakrabban az anyakönyvekből (Andorka, 1988, 39). Nemesnádudvaron a csecsemőhalálzások 57%-a az első hónapra esett. Ez jól mutatja, hogy a csecsemőhalálzás regisztrációja viszonylag pontos volt. Ha a genealógiára alapozott elemzésünket 1860-tól indítjuk, akkor a csecsemőhalálzás gyermekvállalásra tett hatásait megfelelően tudjuk vizsgálni, az idősebb gyermekek esetében is a lezárható családlapokon a család elvándorlása és a haláleset bejegyzésének elmaradása kevésbé valószínű (8. táblázat).

B) LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Az elemzés során az 1860 és 1945 között kötött házasságokból a jelzett időszak alatti születéseket vizsgáltuk. Több mint kétezer házasságból (első és újrَاهázasodásokat egyaránt tekintve) majdnem 90% esetében rendelkezünk a feleség pontos születési dátumával és tudtuk lezárni a reprodukciós életpályáját az 5. táblázatban ismertetett, családrekonstrukciós szempontból meglehetősen megengedő elvek szerint. Mivel az első szülés és a magasabb sorszámú szülések mögött általában más motiváció, más megfontolások állnak, ezért ezeket

többnyire külön elemzik.¹⁴ Mintegy 1500 (74%) esetben szült a feleség legalább egy gyermeket,¹⁵ ezekből kiszűrve a problémás eseteket (valószínűtlenül korai házasság, szülés, 40 év feletti első házasság, egyéb hibásnak tűnő adatok), a többváltozós elemzésben 1414 olyan házasság maradt, amelyből az 1860 és 1945 közötti időszakban gyermek született. A leíró statisztikák *10. táblázatában* az 1860 és 1945 közötti házasságok jellemzőit mutatjuk be, ahol az esetszám némileg alacsonyabb. Mindenesetre itt is az 1860 utáni házasságok több mint 60%-át nyomon tudjuk követni, ami a családrekonstrukciós vizsgálatokban jó aránynak számít. Mindez annak köszönhető, hogy a termékeny életpályájukat és/vagy házasságukat máshol vagy 1945 után lezáró nőket is belefoglaltuk az elemzésbe, így náluk az utolsó esemény (szülés vagy gyermekhalál) után három évvel (tehát nagyjából egy születési intervallumnyi idővel) zártuk a megfigyelést. Így különösen a 20. század első felében kötött házasságoknál növelhettük az esetszámot. Természetesen az utolsó eseményt három éven belül követő szülés, megözvegyülés vagy anyai halálozás esetében túlbecsülhettük a kockázati időt, amivel némileg alulbecsülhettük egy következő szülés kockázatát, de ez valószínűleg igen kismértékű lehetett.¹⁶

Az *5. ábra* az 1860 és 1945 közötti születések alapján mutatja a házas termékenység alakulását. A 19. század utolsó két évtizedében és az első világháború előtt a házas termékenység lényegesen alacsonyabb, mint az előző évtizedekben. Mindez megfelel a település teljes népességére becsült nyers születési arányszám alakulásának (*2. ábra*), amely szintén az 1880-as évektől indul csökkenésnek. A nyers születési arányszáméhoz hasonlóan az általános házas termékenység is az első világháború alatt éri el a mélypontját, majd a két háború között ennél magasabb, de a háború előtti évtizedekhez képest alacsonyabb házas termékenység jellemző. A házas termékenység csökkenése tehát a 19. század utolsó évtizedeiben indul el (egy átmeneti emelkedés után, amit a nyers

¹⁴ A szándékos gyermektelenség különösen a múltban ritka jelenség, a házaspárok legalább egy gyermeket mindenképpen szerettek volna az esetek többségében. Természetesen ennek az első gyermeknek az időzítése is fontos a reprodukciós életpályán belül, amely befolyásolhatja a befejezett termékenység nagyságát, azonban a gyermekvállalási szokások, szándékok alakulását jobban lehet elemezni az egynél magasabb sorszámú szülések gyakoriságának és időzítésének vizsgálatával. Ezért a többváltozós vizsgálatok túlnyomó része külön vizsgálja a két problémát, és a preindusztriális termékenység mintázatainak és a termékenységi átmenet lefolyásának elemzésekor a magasabb sorszámú gyermekvállalásra koncentrálnak. Lásd többek között: Tsuya et al., 2010; Pakot, 2013, 2016, Pakot és Öri, 2015.

¹⁵ Ez semmiképpen sem jelenti, hogy a házasságok mintegy negyedében nem született gyerek. A házasságok 75%-át tudtuk a fent ismertetett módon elemezni, a többről nincs elég információnk ehhez. 12,5% esetében nem tudtuk lezárni a házasságot, ezek a párok valószínűleg elköltöztek a faluból a házasságkötés után, és mintegy 15% esetében nem találunk gyerekszülést, ezek egy része gyerektelen lehetett, vagy máshol születtek a gyerekek.

¹⁶ Az egynél magasabb sorszámú születések közötti intervallumok átlagos hossza a vizsgált időszakban 3 év, a felnőtt halandóság javulásával a szülői halálozás gyakorisága is egyre kisebb.

születési arányszám emelkedése valószínűsít), a 20. században a termékenységszökkenés tovább folytatódik, de a korábbinál lassabb ütemben.

9. táblázat: Az elemzés során használt házasságok (anyák vagy családlapok) száma és aránya, 1860–1945

	N	%	Születések
Házasság helyben	2039	100,0	
Feleség (házasság) a családrekonstrukcióban	2039	100,0	
Feleség ismert születési dátummal, lezárt reprodukciós pályával	1785	87,5	
Feleség legalább egy gyermekkel	1507	73,9	5895
[Többváltozós elemzés ^a	1414	-]	4998 ^c
Leíró statisztikák (10. táblázat) ^b	1312	64,3	4603

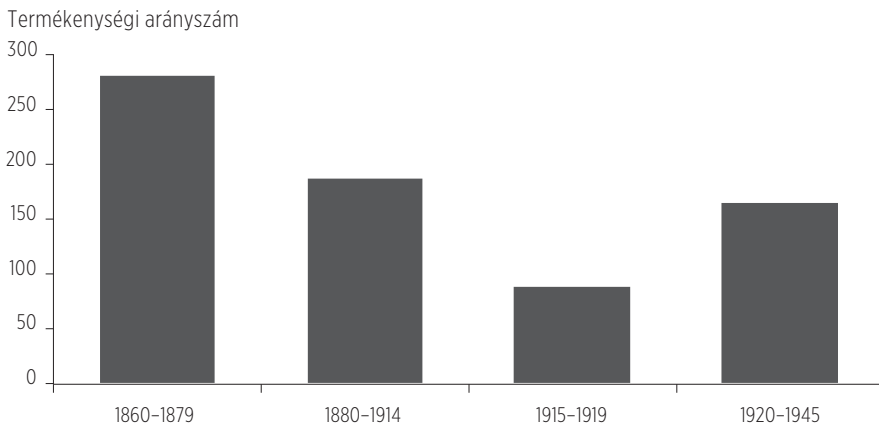
Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

^a anyák száma, akiknek magasabb sorszámú szülesei részben vagy egészben 1860 és 1945 közé estek.

^b anyák száma, akiknek házasságkötései és szülesei a fenti periódusra estek. Az első esetben szerepel mintegy száz olyan házasság, amelyet 1850 és 1860 között kötöttek, de gyerekeik legalább egy része 1860-ban vagy ezután született. Ezért itt a százalékos arány közlésétől eltekintettünk.

^c Ebből magasabb sorszámú szülés 3436.

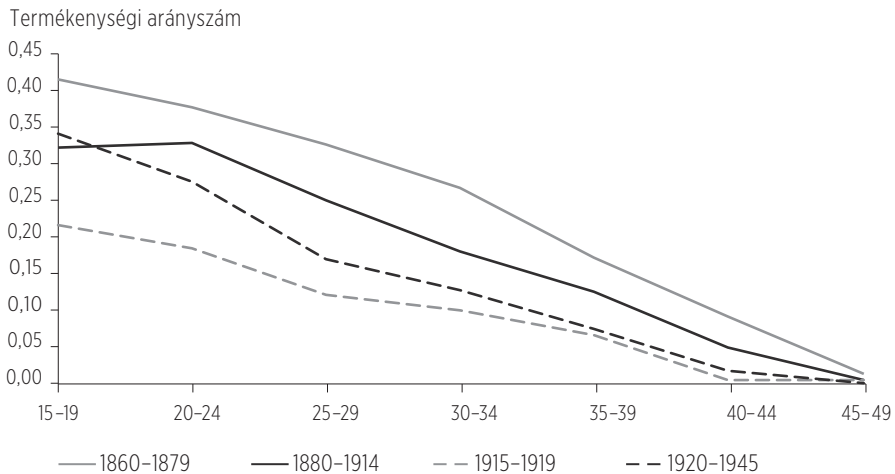
5. ábra: Az általános házassági termékenységi arányszám alakulása, Nemesnádudvar, 1860–1945

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás: ezer 15-49 éves korú nő által házasságban eltöltött évre jutó születések száma.

A korszecifikus házassági termékenységi arányszámok részletesebben mutatják a fent leírt változást (6. ábra). 1880 előtt a házassági termékenység szintje egyenletesen csökken korcsoportról korcsoportra egészen 35 éves korig, majd utána kissé felgyorsul a csökkenés, míg 45 év feletti gyermekvállalás gyakorlatilag nem létezik. A görbe lefutása nem utal kor- vagy gyermekszámspecifikus születéskorlátozásra, a korcsoportonkénti csökkenésnek fiziológiai okai vannak. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a nemesnádudvari házassági termékenység a fiatal korcsoportokban szintén elmarad a magas termékenységű német Zsámbékon az ugyanebben az időben tapasztalttól, kis mértékben alacsonyabb a nyugat-magyarországi Bük és Szakony értékeinél, illetve határozottan magasabb, mint Töknek a 19. század második felében már születésszabályozást gyakorló református közösségéé (Öri és Pakot, 2019) vagy mint a vajszlói kerületben mért értékek (Koloh, 2021, 223).

6. ábra: Korszecifikus házassági termékenységi arányszámok, Nemesnádudvar, 1860–1945

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás: a megfelelő korú nők által házasságban eltöltött évekre jutó születések száma.

A csökkenés már minden korcsoportban tapasztalható 1880 után. A görbe lefutása itt is egyenletes, nem vagy csak igen kis mértékben tapasztalható a csökkenés felgyorsulása a magasabb korcsoportokban. Ez arra utal, hogy az első világháború előtt a házassági termékenység csökkenése inkább a születek közötti intervallumok növelése útján ment végbe és kevésbé volt rá jellemző a gyermekszámspecifikus születéskorlátozás (az ún. 'stopping behaviour', amikor

egy bizonyos elért gyermekszám után magasabb korcsoportokban már tudatosan nem vállalnak gyermeket). A világháborús évek minden korcsoportban a termékenység drámai zuhanását eredményezték, a visszaesés a fiatal nők gyermekvállalásában a legjelentősebb. A háború után a 30 éves kor alatti termékenység magasabb lesz, de csak a legfiatalabb, húsz éves kor alatti korcsoportban éri el a háború előtti szintet. 30 éves kor fölött pedig megmarad a világháborús szinten. Ez már egyértelműen egy új termékenységi minta, ahol a gyermekvállalás a fiatal, huszonéves korra összpontosul, ezt (és a kívánt gyermekszám) elérését követően pedig gyorsan csökken a gyermekvállalási hajlandóság.

A 10. táblázat tovább árnyalja a fenti képet. A nők korán kötötték első házasságukat, és ez az alacsony házasságkötési kor tovább csökken a vizsgált periódusban, miközben a házas termékenység is csökken. Ez megfelel a magyarországi kutatások során tapasztaltaknak, a két demográfiai jelenség (a házasodás és a házas termékenység egymástól függetlenül mozgott, vagy legalábbis a nupcialitásnak nem volt termékenységszabályozó hatása). Az első házasságkötés átlagos életkorának csökkenését az ezekben a házasságokban történő első gyermekszülés átlagos életkorának csökkenése kísérte, noha a csökkenés kisebb volt, mint a házasságkötések esetében. Ennek megfelelően az első (házasságkötés és első szülés közötti) intervallum hossza is mintegy félévvel nőtt. A további intervallumok esetében átlagosan egy éves növekedést tapasztalhatunk a vizsgált időszakban. Az utolsó szülés átlagos életkora is csökkent, de ennek mértékéről a 10. táblázat adatai nem adnak reális képet.¹⁷ Tehát a nők a demográfiai átmenet időszakában korábban házasodtak, korábban születték első gyermeküket, némileg csökkent a gyermekvállalás felső korhatára is, míg a születések közötti intervallumok pedig nőttek. A gyermekvállalás egyre inkább a fiatalabb női korcsoportokra kerül át, a 20. század első felében a gyermekszám-specifikus születéskorlátozás egyre inkább elterjed. Egy 20 és 50 éves kora között házasságban élő nő 1880 előtt még átlagosan hat gyermeket szült volna, ami nem tartozik a legmagasabb értékek közé, de nem is utal születéskorlátozásra. Ez a termékenységi szint lényegében megfelel az Andorka Rudolf által Átányban mért 19. századi értéknek, vagy az ő általa számított pócsmegyeri termékenységi szintnek a 19. század első felére nézve (Andorka, 1991a, 40). Ugyanakkor lényegesen magasabb a vajszlói kerület hasonló időszaki értékeinél (4,3 – 3,2: Koloh, 2021, 101). A 20. század első felére ugyanakkor ez a termékenységi szint lényegében megfelelődik és 1920 után már csak 3 gyer-

¹⁷ Az első világháború időszakától eltekintve is látható a csökkenés, de az 1920 utáni periódusban sok a termékeny kor vége előtt lezárt házasság, így az átlagos életkor az utolsó születéskor csak a családok lezárásakor mért átlagos életkort jelenti, de sok nő 1945 után is szülhetett még gyermeket. Ugyanez érvényes az átlagos gyermekszámra is, 1920 után ez nem tükrözi teljesen a családokban valóságosan született gyermekek átlagos számát.

mekszülést jelent. A termékenységi átmenet az 1880-as évektől indul, sokkal később, mint az Ormánság vagy akár a földrajzilag közeli Sárköz falvaiban, és a házas termékenység mindvégig magasabb is marad. Ugyanakkor az átmenet gyorsan zajlik le és egyesít bizonyos etnikai-felekezeti és földrajzi-gazdasági hatásokat: a római katolikus német közösségekre jellemző a magas házas termékenység és a későn induló termékenységi átmenet, azonban a mikrorégió falvaiban alacsony termékenység és korai átmenet tapasztalható. Az is látható, hogy a házasságok relatíve nagyarányú felbomlása miatt a nők nem éltek végig házasságban a termékeny éveiket, ezért a házasságokban átlagosan született gyermekek száma a valóságban inkább 5 és 2-3 között mozgott.

10. táblázat: A gyermekvállalás jellemzői, Nemesnádudvar, 1860–1945

	1860–1879	1880–1914	1915–1919	1920–1945	N
Első házasságkötés átl. életkora (nők)	21,2	18,7	18,5	18,5	1245
Első szülés (első házasságokban) átl. életkora	22,7	20,5	21,3	20,5	1245
Utolsó szülés (nők lezárt házassággal) átl. életkora	33,9	32,0	28,4	26,0	755
1. intervallum (1. házasság, év)	1,5	1,8	2,7	1,9	1245
2. intervallum (1. házasság, év)	2,5	2,7	4,4	3,5	1077
3. intervallum (1. házasság, év)	2,8	3,3	6,0	3,6	786
3 + intervallum (1. házasság, év)	2,9	3,1	4,6	3,8	1526
Teljes házas termékenységi arányszám (15–49 éves kor között)	8,3	6,3	3,5	5,0	
Teljes házas termékenységi arányszám (20–49 éves kor között)	6,2	4,7	2,4	3,3	
Teljes házas termékenységi arányszám (25–49 éves kor között)	4,4	3,0	1,5	1,9	
Átl. gyerekszám (első házasságokban)	4,9	3,8	2,6	2,4	1245

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

C) TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉS

Miután áttekintettük a nemesnádudvari házas termékenység alakulásának főbb jellemzőit, többváltozós statisztikai elemzés segítségével (eseménytörténeti elemzés¹⁸, Cox proporcionális kockázati modellek) próbáljuk a termékenység-csökkenés részleteit és háttértényezőit vizsgálni. Különös figyelmet fordítunk a családok társadalmi helyzetének hatásaira (apa társadalmi-foglalkozási helyzete) és a csecsemő- és gyermekhalandóság szerepére.

A 11. táblázatban az összes felhasznált változó hatásait együttesen mutatjuk be. Periódusonként vizsgálva az egynél magasabb sorszámú születek kockázatát láthatjuk, hogy 1880 után egyértelmű szignifikáns csökkenés következik be az előző periódushoz viszonyítva: mintegy 13%-kal csökken egy következő szülés valószínűsége. Az első világháborús mélypont után a húszas-harmincas években jelentős a csökkenés, ekkor már majdnem 40%-os a kockázatcsökkenés az első időszakhoz képest. A csökkenés nagyobb, mint amit a leíró statisztikákkal mértünk, de ott az összes szüléssel számoltunk, a csökkenés nagyobb a magasabb sorszámú születések esetében, az átmenet a magas gyerekszámú családok előfordulásának ritkulásával jár. A csökkenés periódusonként egymáshoz viszonyítva is szignifikáns, nemcsak a referenciakategóriához képest.

A teljes vizsgált időszakra nézve látható, hogy az anyák életkor szerinti termékenységcsökkenése 35 éves kor felett válik megragadhatóvá, 40 fölött szignifikánssá, és ahogy a korszpecifikus görbéken is láttuk, 45 év feletti gyerekvállalás gyakorlatilag nem létezik. Az első szülés életkorának emelkedésével szignifikánsan csökken a gyermekvállalási kockázat, de a hatás a 25 éven aluliakhoz képest jelentkezik, míg magasabb életkorokban nem mutatkozik különbség. Nincs termékenységcsökkenés a második házasságokban az elsőkhöz képest, ami arra utal, hogy a nők viszonylag ritka újraházasodása fiatalon, termékeny korban történt.

Paritás (a már született gyermekek száma) szerint nézve a legnagyobb szülési kockázat egy gyermek után tapasztalható (referencia kategória), majd a második gyerek után a csökkenés 30%-os. A harmadik gyerek után valamit emelkedik a szülés valószínűsége, de szignifikánsan elmarad az első szülés után mért kockázattól. Mindez mutatja, hogy elindul a gyerekszám szerinti átrendződés, a legalább egygyermekesek viszonylag nagy valószínűséggel szülik második gyermeküket, de ehhez képest jóval kisebb lesz a háromgyerekesé válás esélye. Viszont a legalább három gyermeket szült nők nagyobb eséllyel

¹⁸ Részleteiben lásd: Tsuya et al., 2010, mindenütt, de különösen 57-58. Pakot, 2013, 34-37., valamint Cleves et al., 2004, 121-155.

vállalnak újabb gyermeket, a gyermekszám szerinti polarizáció a termékenységi átmenet egyik velejárója, a kevés sokgyerekes nő elvállal az egy-két gyerekesek tömegétől.

11. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége a legalább egygyermekes nők körében, Nemesnádudvar, 1860–1945

		Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)		Kockázati idő meg- oszlása, %
Időszak	1860–1879	1				21,5
	1880–1914	0,875	0,004	0,799	0,958	46,8
	1915–1919	0,444	0,000	0,364	0,542	6,8
	1920–1945	0,621	0,000	0,555	0,695	24,9
Anya korcsoportja	15–19	0,865	0,098	0,728	1,027	13,7
	20–24	1				25,1
	25–29	0,920	0,071	0,840	1,007	21,0
	30–34	0,941	0,456	0,802	1,104	16,1
	35–39	0,879	0,290	0,692	1,116	11,7
	40–44	0,485	0,000	0,329	0,716	7,5
	45–49	0,087	0,000	0,039	0,197	4,9
Foglalkozás	Földtulajdonos	0,919	0,161	0,816	1,034	51,0
	Napszámos, munkás	1				13,0
	Iparos	1,023	0,790	0,864	1,212	8,3
	Értelmiségi	0,227	0,237	0,019	2,651	0,2
	NA	0,978	0,720	0,863	1,107	27,6
Életben levő gyerekek száma	0	1				27,8
	1	0,789	0,003	0,676	0,921	28,1
	2	0,575	0,000	0,479	0,690	22,4
	3 +	0,642	0,000	0,517	0,796	21,7

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

11. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége a legalább egygyermekes nők körében, Nemesnádudvar, 1860–1945 (folytatás)

		Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)		Kockázati idő meg- oszlása, %
Előző gyerek él	Igen	1				82,8
	Nem, meghalt kétéves kora előtt	1,823	0,000	1,633	2,035	14,6
	Nem, meghalt kétéves kora után	1,663	0,000	1,263	2,189	2,6
Első szülés életkora	15–24	1				86,9
	25–29	0,782	0,015	0,641	0,954	9,4
	30–	0,700	0,045	0,494	0,993	3,7
Szült gyerekek száma	1	1				40,8
	2	0,691	0,000	0,612	0,780	17,3
	3 +	0,854	0,045	0,732	0,997	41,9
Feleség házassága	Első	1				95,8
	Többedik	1,056	0,709	0,792	1,408	4,200
	Anyák száma	1414				
	Születések száma	3436				
	Kockázati idő (év)	23 180,5				

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Szintén látható, hogy nincs számottevő különbség a termékenység alakulásában társadalmi-foglalkozási csoportok szerint, a csökkenés nagyjából egységesen, minden társadalmi rétegben párhuzamosan zajlott le (kivétel a nagyon kis létszámú helyi értelmiségi réteg, de az eredmény nem szignifikáns).

Egyértelmű és jelentős ugyanakkor a csecsemő- és gyermekhalandóság szerepe. A családok nyilvánvalóan demográfiai reprodukcióra törekedtek, túlélő gyermekben számolták ennek sikerét, ezért a gyermekek halála erős pótlási törekvést váltott ki, főleg ha nem volt egyetlen túlélő gyermek sem a családban. Az életben lévő gyermekek száma szerint erősen csökken a következő szülés kockázata (három vagy több életben lévő gyermektől a kockázat kissé növekszik, vö. a paritásról mondottakkal). A szignifikáns különbség ugyanakkor a referenciakategóriához (nincs életben levő gyermek az adott házasságban) képest mutatkozik,

egy-egy újabb életben levő gyermek nem jár az előzőhöz képest jelentős kockázatcsökkenéssel. Azt is látjuk, hogy a gyermek- vagy csecsemőhalál nem egyszerűen biológiai mechanizmusokon keresztül (a szoptatás megszakadása fokozhatja a teherbe esés kockázatát és rövidítheti a születési intervallumokat, ha az előző gyermeket még szoptatták, amikor meghalt) növelheti egy újabb szülés esélyét, hanem tudatos pótlásra is törekedtek. Az előző gyermek státusát tekintve tapasztalhatjuk, hogy amennyiben kétéves kor alatt halt meg (tehát nagy az esélye, hogy szoptatták), akkor ez jelentős kockázat emelkedéssel járt. Itt minden bizonnyal a biológiai faktor és a tudatos pótlásra törekvés együtt és ebben az elemzésben elválaszthatatlanul lehetett jelen. Ugyanakkor a szülési kockázat akkor is szignifikánsan nagyobb, ha a gyermekhalál a szoptatási időszak után történt, itt nyilvánvalóan tudatos törekvésről van szó. Tehát a csecsemő- és gyermekhalálozás fontos meghatározója a születésszámnak, csökkenése a 20. században önmagában is a születésszám csökkenéséhez vezetett, hiszen a reprodukciós faktor (az életben lévő gyerekek száma) erős befolyásoló tényezője a szülési kockázatnak.

Paritás szerint vizsgálva a pótlási effektus az első gyermek után a legerősebb (itt az előző gyerek halála automatikusan azt jelenti, hogy nincs életben levő gyermek a családban), de magasabb sorszámú gyermek után is jól megfigyelhető. Magasabb paritások esetében vizsgáltuk az életben lévő gyermek nemét is, mint a következő szülés kockázatát befolyásoló tényezőt. A tapasztalataink szerint nemek szerinti preferenciák a reprodukcióban nem jelentkeztek, a döntő faktornak az bizonyult, hogy volt-e életben lévő gyermek vagy sem, annak neme már nem befolyásolta érdemben a következő szülés esélyét (12. táblázat).

Korszakonként vizsgálva a pótlási mechanizmust, azt látjuk, hogy ez némiképp erősödött az átmenet első szakaszában (1880 és az első világháború között). A szoptatási időszakban való elhalálozás hatása az első világháború előtti időszakban mutatkozik a legélesebben. Az elhalálozott nagyobb gyerekek (feltehetően) tudatos pótlása valószínűleg mindig jellemző lehetett valamilyen mértékben, de különösen a termékenységi átmenet első szakaszában, 1880 és 1920 között volt erős, a 20. század első felében ez a hatás már nem számottevő. Tehát a pótlási effektus mindvégig jelen van, de ezen belül az átmenet előtti időszakban és annak első szakaszában a fiziológiai-biológiai elem hatása erős volt, amely a csecsemőhalandóság csökkenésével kevésbé hangsúlyossá válik (13. táblázat). Az első világháború időszakát érdemes külön is szemügyre vennünk, a pótlási szándék itt is jelen van, de a szoptatási időszakban bekövetkező halálozásoknál nem szignifikánsan. Figyelnünk kell az intervallumok megnyúlására is (10. táblázat), mert a háború alatt a férfiak távolléte csökkentette egy következő fogantatás esélyét. A csecsemő- vagy kisgyermekhalál gyors pótlása rövid intervallumot jelentett volna,

ami nem volt lehetséges, a hosszabb távú pótlás viszont kisebb, nem szignifikáns emelkedést jelentett a szülési kockázatban. A nagyobb gyerekek hosszabb intervallum utáni pótlása viszont egyértelműen látszik, még a háborús időszakban is.¹⁹

12. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége a legalább egygyermekes nők körében, paritás (az addig született gyermekek száma) szerint, Nemesnádudvar, 1860–1945

		Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)		Kockázati idő meg- oszlása, %
1 született gyermek után						
Előző gyerek él	Igen	1				89,3
	Nem, meghalt kétéves kora előtt	2,228	0,000	1,907	2,604	9,7
	Nem, meghalt kétéves kora után	1,883	0,012	1,148	3,089	1,0
	Anyák száma	1347				
	Szülések száma	1103				
	Kockázati idő, év	5187,4				
2 született gyermek után						
Előző gyerek él	Igen	1				81,7
	Nem, meghalt kétéves kora előtt	1,796	0,000	1,453	2,220	14,7
	Nem, meghalt kétéves kora után	1,806	0,002	1,235	2,640	3,6
Életben lévő gyerekek neme	Nincs életben	1				8,5
	Csak fiú	0,587	0,000	0,439	0,785	30,6
	Csak lány	0,564	0,000	0,421	0,754	32,2
	Mindkettő	0,391	0,000	0,284	0,538	28,7
	Anyák száma	1140				
	Szülések száma	806				
Kockázati idő, év	5228,8					

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Megjegyzés: Egyéb változók: periódus, anya életkora, foglalkozás, életben levő gyerekek száma, első szülés életkora, elsőházasság/újraházasodás.

¹⁹ A kockázati idő megoszlása nem ad pontos információt a csecsemő- és gyermekhalandóság előfordulási gyakoriságáról. Rövidebb intervallumok esetében (pl. az első időszakban) kisebb az esélye annak, hogy az előzőleg szült gyerek meghaljon (különösen 2 éves kora után), mielőtt a következő szülés bekövetkezik. Mindenesetre a kétéves kor alatti elhalálozással jelzett szituáció gyakorisága jól láthatóan csökkent a 20. századra, noha egyáltalán nem vált jelentéktelenné.

12. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége a legalább egygyermekes nők körében, paritás (az addig született gyermekek száma) szerint, Nemesnádudvar, 1860–1945 (folytatás)

		Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)		Kockázati idő meg- oszlása, %
3 vagy több született gyermek után						
Előző gyerek él	Igen	1				77,0
	Nem, meghalt kétéves kora előtt	1,820	0,000	1,603	2,067	19,4
	Nem, meghalt kétéves kora után	1,821	0,000	1,307	2,539	3,6
Életben lévő gyerekek neme	Nincs életben	1				2,4
	Csak fiú	0,705	0,036	0,508	0,978	18,7
	Csak lány	0,705	0,037	0,508	0,979	21,1
	Mindkettő	0,587	0,002	0,420	0,819	57,8
	Anyák száma	861				
	Szülések száma	1527				
Kockázati idő, év		12764,3				

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Megjegyzés: Egyéb változók: anya életkora, foglalkozás, életben levő gyerekek száma, első szülés életkora, első házasság/újraházasodás.

13. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége periódusonként a legalább egygyermekes nők körében, aszerint, hogy az előző gyermek életben van-e, Nemesnádudvar, 1860–1945

		Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)		Kockázati idő meg- oszlása, %
1860–1879						
Igen		1				78,4
Nem, meghalt kétéves kora előtt		1,876	0,000	1,552	2,267	19,1
Nem, meghalt kétéves kora után		1,451	0,190	0,832	2,530	2,5
Anyák száma		384				
Szülések száma		872				
Kockázati idő, év		3875,2				

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Megjegyzés: Egyéb változók: anya életkora, foglalkozás, életben levő gyerekek száma, szülési életkora, szülési gyerekek száma, első házasság/újraházasodás.

13. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége periódusonként a legalább egygyermekes nők körében, aszerint, hogy az előző gyermek életben van-e, Nemesnádudvar, 1860–1945 (folytatás)

	Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)		Kockázati idő meg- oszlása, %
1880–1914					
Igen	1				79,6
Nem, meghalt kétéves kora előtt	1,910	0,000	1,644	2,220	17,3
Nem, meghalt kétéves kora után	1,758	0,001	1,251	2,471	3,1
Anyák száma	845				
Szülések száma	1736				
Kockázati idő, év	11383,9				
1915–1919					
Igen	1				82,0
Nem, meghalt kétéves kora előtt	1,253	0,534	0,615	2,553	12,3
Nem, meghalt kétéves kora után	2,342	0,032	1,075	5,103	5,7
Anyák száma	375				
Szülések száma	103				
Kockázati idő, év	1493,9				
1920–1945					
Igen	1				85,2
Nem, meghalt kétéves kora előtt	1,418	0,012	1,081	1,859	12,7
Nem, meghalt kétéves kora után	1,368	0,318	0,740	2,528	2,0
Anyák száma	698				
Szülések száma	725				
Kockázati idő, év	6427,5				

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Megjegyzés: Egyéb változók: anya életkora, foglalkozás, életben levő gyerekek száma, első szülés életkora, szült gyerekek száma, elsőházasság/újraházasodás.

A házas termékenységet társadalmi-foglalkozási csoportok és periódusok szerint vizsgálva látható, hogy a termékenységi átmenet során az első világháborúig nem mutatkozik lényeges különbség, a születéskorlátozás minden társadalmi csoportban egyenlő mértékben terjedhetett. Az első világháborútól kezd

elválni a gazdaréteg házas termékenysége az iparosokétól és napszámosokétól, de az alacsonyabb szülési kockázatok az alacsony esetszámok miatt nem szignifikánsak (itt csak az ismert foglalkozásúakat vizsgáltuk).

14. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége periódusonként a legalább egygyermekes nők körében, az apa foglalkozása szerint, Nemesnádudvar, 1860–1945

	Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)	Kockázati idő meg- oszlása, %	
1860–1879					
Földtulajdonos	0,959	0,723	0,398	1,691	59,8
Napszámos, munkás	1				33,5
Iparos	1,018	0,945	0,618	1,674	6,7
Értelmiségi					3,1
Anyák száma	216				
Szülések száma	463				
Kockázati idő, év	2033,3				
1880–1914					
Földtulajdonos	0,907	0,202	0,781	1,0545	71,3
Napszámos, munkás	1				17,8
Iparos	1,023	0,846	0,816	1,282	10,9
Értelmiségi					0,1
Anyák száma	613				
Szülések száma	1344				
Kockázati idő, év	8767,7				

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Megjegyzés: Egyéb változók: anya életkora, foglalkozás, életben levő gyerekek száma, első szülés életkora, szült gyerekek száma, elsőházasság/újraházasodás.

14. táblázat: Egy újabb szülés valószínűsége periódusonként a legalább egygyermekes nők körében, az apa foglalkozása szerint, Nemesnádudvar, 1860–1945 (folytatás)

	Kockázati ráta	p-érték	Konfidencia intervallum (95%-os)	Kockázati idő meg- oszlása, %	
1915–1919					
Földtulajdonos	0,856	0,565	0,504	1,454	72,7
Napszámos, munkás	1				13,9
Iparos	1,152	0,694	0,568	2,336	13,1
Értelmiségi					0,3
Anyák száma	311				
Szülések száma	86				
Kockázati idő, év	1252,7				
1920–					
Földtulajdonos	0,836	0,189	0,639	1,093	74,4
Napszámos, munkás	1				10,8
Iparos	0,911	0,573	0,658	1,261	14,3
Értelmiségi	0,244	0,250	0,022	2,708	0,5
Anyák száma	562				
Szülések száma	574				
Kockázati idő, év	5295,6				

Forrás: Nemesnádudvar genealógiája (Richter, 1999), saját számítás.

Megjegyzés: Egyéb változók: anya életkora, foglalkozás, életben levő gyerekek száma, első szülés életkora, szült gyerekek száma, elsőházasság/újraházasodás.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban egy római katolikus, német közösség, Nemesnádudvar házas termékenységének alakulását vizsgáltuk az 1850 és 1945 között házasodott nők 1860 és 1945 közötti termékenységi magatartásának elemzésével. Nemesnádudvar egy alacsony termékenységgel és korai születésszabályozással jellemezhető régióban (a tolnai Sárköz közelében, Kalocsától délre, a hajdani Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye délkeleti részén terül el), ugyanakkor az eddigi tapasztalatok szerint a katolikus német falvak inkább magas házas termékenységgel és késői termékenységi átmenettel írhatók le.

Az elemzés szerint a termékenység egyértelmű csökkenése a demográfiai átmenet „klasszikus” időszakában, 1880 után indult el, az első világháború előtti gyors csökkenést a háborús mélypontot követően egy mérsékeltebb csökkenés követe a két háború között. A házasság termékenység szintje 1880 előtt nem mutat tudatos születésszabályozást, magasabb, mint pl. a közeli sárközi falvaké, de lényegesen alacsonyabb a megye északi részén, Buda környékén fekvő katolikus német falvakban tapasztaltnál. A termékenységi átmenet során a nemesnádudvari nők korábban házasodnak és vállalnak gyermeket, de a szülési intervallumok hosszabbodnak, majd a 20. századtól a kor- és gyermekszámspecifikus születéskorlátozás nyomai is egyre egyértelműbbek lesznek. Az is fontos ugyanakkor, hogy a termékenységi átmenet első, 19. század végi szakaszában nem láthatók társadalmi-foglalkozási különbségek, úgy mint számos nyugat-európai esetben, vagy a nyugat-dunántúli Bük példájánál. Ebben az értelemben a diffúziós modell itt nem igazolódott. Az új termékenységi magatartás persze, ha társadalmi rétegek között nem is terjedt megragadhatóan, térben, a mikrorégió falvai között gyakorolható hatást. Az elemzésnek ezen a szintjén azonban nem lehet eldönteni, hogy ez egyfajta akkulturáció lehetett a térség egyébként felekezeti és etnikai téren eléggé különböző közösségei között, vagy pedig a hasonló földrajzi gazdasági feltételek hatására jelent meg különböző helyeken. Az időbeli eltérések mindenesetre ezt a kulturális hatást és a fokozatos régióon belüli terjedést valószínűsítik.

Elemzésünk ugyanakkor elég egyértelmű összefüggést talált a csecsemő- és gyermekhalandóság és a gyermekvállalás között. A családok nyilvánvalóan túlélő gyermekben, a családi szintű demográfiai reprodukció sikerességében gondolkodtak, minden gyermekhalál megnövelte egy következő szülés kockázatát. Ez részben biológiai tényezőkre vezethető vissza (a szoptatás megszakadása a csecsemők és egészen kisgyermek halála esetében), de a nagyobb gyerekek elhalálozásánál szintén kimutatható, így mindenképpen tudatos elem is volt benne. Ez viszont a termékenységszűkülés időzítésével együtt inkább a demográfiai átmenet klasszikus modelljét igazolja (hangsúlyozottan mikroszinten és a rekonstruált családokra vonatkozóan), ahol az 1880-as évektől, a halandóság javulásával kezdődik a termékenységi átmenet, majd a 20. századra alakul ki egyértelműen a modern termékenységi magatartás, együtt a csecsemő- és gyermekhalandóság érezhető javulásával. A termékenység csökkenése mindenesetre olyan környezetben megy végbe, ahol korábban sem volt ismeretlen a születésszabályozás kultúrája, és ennek lehetett hatása pl. arra, hogy a termékenység csökkenése szorosan követte a halandóság javulását.

Továbbá itt is megerősítést nyert az, hogy a termékenységi átmenetnek többféle modellje működhetett Magyarországon: volt példa a korai, modernizáció előtti születésszabályozásra, a 20. századig érő, magas, majdhogynem „természetes” házas termékenységre, a 19. század közepi társadalmi-gazdasági-politikai megrázkódtatások közepette induló termékenységkorlátozásra és az 1880-as évektől kibontakozó termékenységcsökkenésre is. Nyilvánvalóan fontosak a mikrokörnyezet gazdálkodást, létfenntartást meghatározó földrajzi tényezői, de a házasodást vagy öröklést befolyásoló etnokulturális tényezők szintén jelentősek, ebből adódnak a regionális különbségek, illetve a régió belüli etnokulturális különbségek. Hasonlóképpen fontosak a politikai és gazdasági krízisek, valamint a 19. század végétől kibontakozó modernizációs folyamat is, de ezekhez többféle módon lehetett alkalmazkodni, ami a demográfiai átmenet eltérő lokális változataiban érhető tetten. A vizsgált közösség demográfiai magatartásának változása szintén ezeknek a tényezőknek az együttes figyelembe vételével érthető meg, a regionális gazdasági és kulturális hatások, az etnikumhoz köthető szokásrendszer és a tágabb környezet átalakulása együtt alakították ki a demográfiai átmenet helyi változatát. Mindennek mélyebb megértése túlmutat az itt alkalmazott egyszerű demográfiai elemzés lehetőségein és mind-egy összetettebb társadalomtörténeti rekonstrukciót igényelne.

IRODALOM

1900. évi népszámlálás (1904). *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása községenként.* Magy. Stat. Közlemények, Új Sorozat 2. köt. Magy. Kir. Köz. Stat. Hiv. Budapest, 1904.
1930. évi népszámlálás (1934). *Az 1930. évi népszámlálás, II. rész. Foglalkozási adatok.* Magy. Kir. Köz. Stat. Hiv. Budapest, 1934.
- Ájus Ferenc (2010). Születésszám, modernizáció, vallás és birtokaprózódás Erdélyben, 1901-1910. *Demográfia*, 53(2-3), 135-156.
- Andorka Rudolf (1969). A regionális termékenységkülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12(1-2), 114-124.
- Andorka Rudolf (1970). Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta. *Demográfia*, 13(1-2), 73-85.
- Andorka Rudolf (1987a). *Gyermekszám a fejlett országokban.* Gondolat: Budapest.
- Andorka Rudolf (1987b). Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 3. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet: Budapest, 57-96.
- Andorka Rudolf (1988). *A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei.* KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 4. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet: Budapest.
- Andorka Rudolf (1991a). Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet: Budapest, 35-41.
- Andorka Rudolf (1991b). Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII.-XIX. században. *Ethnographia*, 102(1-2), 120-146.
- Andorka Rudolf (1998). La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750-1914.* Fayard: Paris, 427-439.
- Becker, Gary S. (1981). *A treatise on the family.* Harvard University Press: Cambridge, Mass.
- Benda Gyula (2008). *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740-1849.* L'Harmattan: Budapest.
- Bengtsson, Tommy and Dribe, Martin (2006). Deliberate control in a natural fertility population: Southern Sweden, 1766-1864. *Demography*, 43(4), 727-746.
- Bengtsson, Tommy and Dribe, Martin (2014). The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815-1939. *Demographic Research*, 30(17), 493-534.
- Breschi, Marco, Esposito, Massimo, Mazzoni, Stanislao and Pozzi, Lucia (2014). Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866-1935). *Demographic Research*, 30(28), 823-852.
- Burguière, André (1972). De Malthus à Max Weber: le mariage tardif et l'esprit d'entreprise. *Annales E.S.C.* n. 4-5. 1118-1138.
- Burguière, André (2000). A történeti antropológia. In Sebők Marcell (szerk.). *Történeti antropológia.* Replika Kör: Budapest, 49-72.

- Caldwell, John C. (1982). *Theory of fertility decline*. Academic Press: New York.
- Chauu, Pierre (1972). Malthusianisme démographique et malthusianisme économique. *Annales E.S.C.* n. 1. 1-19.
- Chesnais, Jean-Claude (1986). *La transition démographique. Étapes, formes, implications économiques*, Paris: INED-PUF.
- Cleves, Mario A., Gould, William W. and Gutierrez, Roberto G. (2004). *An Introduction to Survival Analysis Using Stata*. Revised Edition. A Stata Press Publication, Stata Corporation, College Station, Texas.
- Coale, J. Ansley (1973). The demographic transition reconsidered. In *International Population Conference, Liège*, IUSSP: Liège, 53-57.
- Coale, J. Ansley and Watkins, C. Susan (eds.) (1986). *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press: Princeton.
- Cummins, Neil (2009). *Marital fertility and wealth in transition era France, 1750-1850*. Paris School of Economics, Working Papers, 2009-16.
- Dányi Dezső (1977). Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20(1), 56-87.
- Dányi Dezső (1991a). Bevezetés – összefoglalás. In *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 9-20.
- Dányi Dezső (1991b). Regionális családrekonstrukció, 1830-39, 1850-59. In *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 99-156.
- Dányi Dezső (1991c). Demográfiai átmenet, 1880-1960 (Princetoni indexek). *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 187-231.
- Dányi Dezső (1993). *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH: Budapest.
- Dányi Dezső (1994). Magyarország termékenységének csökkenése, 1910-1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző. In *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 13, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 109-200.
- Davis, Kingsley (1945). The world demographic transition. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237, 1-11.
- Demény, Paul (1968). Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. *Daedalus*, 97(2), 502-522.
- Dribe, Martin and Scalone, Francesco (2010). Detecting deliberate fertility control in pre-transitional populations: evidence from six German villages, 1766-1863. *European Journal of Population*, 26(4), 411-434.
- Dribe, Martin, Oris, Michel and Pozzi, Lucia (2014). Socioeconomic status and fertility before during, and after the demographic transition: An introduction. *Demographic Research*, 31(7), 161-182.
- Easterlin, Richard A. (1975). An economic framework for fertility analysis. *Studies in Family Planning*, 6(3), 54-63.
- Easterlin, Richard A. and Crimmins, Eileen M. (1985). *The fertility revolution: a supply-demand analysis*. University of Chicago Press: Chicago.

- Fleury, Michel and Henry, Louis (1985). *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED: Paris.
- Galgóczy Károly (1877). *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. 3. kötet. A megye részletes leírása*. Weiszmann testvérek: Budapest.
- Greenhalgh, S. (1996). The Social Construction of Population Science: An Intellectual, Institutional, and Political History of Twentieth-Century Demography. *Comparative Studies in Society and History*, 38(1), 26–66.
- Gutman, Myron and Alter, George (1993). Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, D. – Schofield, R. (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Oxford: Clarendon Press, 159–177.
- Hablicsek László (1991). Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 43–97.
- Heckenberger Péter (1991). *Nádudvar – Nemesnádudvar. Egy észak – bácskai község történelme és településtörténete*, Nemesnádudvar Önkormányzata.
- Henry, Louis (1956). *Anciennes familles genevoises. Étude démographique, XVI-XXe siècle*. Presses Universitaires de France, Paris, (INED, Travaux et documents, cahier no. 26).
- Henry, Louis (1961). Some data on natural fertility. *Eugenics Quaterley*, 8(2), 81–91.
- Henry, Louis and Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Illés Tamás (2021). Egy elmélet mindenképp felett: változás és állandóság a demográfiai átmenet tudományos közgondolkodásában. *Demográfia*, 64(1), 5–37.
- Iványosi-Szabó Tibor (1996). *Magyarország történeti statisztikai helynévtára 8. Bács-Kiskun megye*. Budapest: KSH.
- Kamarás Ferenc (1991). A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 157–186.
- Katus László (1980). A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 23(2), 270–288.
- Kepecs József (szerk.) (1997). *Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949) I.* Budapest: KSH.
- Kirk, Dudley (1996). Demographic Transition Theory. *Population Studies*, 50(3), 361–387.
- Klinger András (szerk.) (1969): *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901-1968*. KSH: Budapest.
- Klinger András et al. (szerk.) (1972–1984): *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828-1900. I–VIII*. KSH: Budapest.
- Koloh Gábor (2013a). Demográfiai válság az Ormánságban: Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall*, 54, 104–117.
- Koloh Gábor (2013b). Az ormánsági „egyke” és toposza: Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 56(2-3), 195–213.
- Koloh Gábor (2014). „A másik részük nyomtalanul elmúlt a semmiben...” A besencei református anyakönyvek családrekonstrukciós vizsgálata az 1787 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan. In Öri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI: Budapest, 191–206.

- Koloh Gábor (2021). „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. Az ormánsági egykézés története (1790-1941). Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet: Budapest.
- Koltai Gábor (2003). Őriszentpéter népesedési viszonyai 1784-1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. In Faragó T. – Őri P. (szerk.). *Történeti demográfiai évkönyv* 4. 179-236.
- Landry, Adolphe (1934). *La Révolution Démographique*. Paris: Reueil Sirey.
- Lee, James Z., Feng, Wang and Tsuya, Noriko (2010). Previous paradigms and new models. In Tsuya, N., Feng, W., Alter, G. and Lee, James Z. (2010). *Prudence and Pressure: Reproduction in Europa and Asia 1700-1900*. MIT Press, Cambridge: MA., 23-37.
- Lesthaeghe, Ron and Surkyn, Johan (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility decline. *Population and Development Review*, 14(1), 1-45.
- Melegh Attila és Őri Péter (2003). A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zsolt (szerk.). *Család és népesedés – itthon és Európában*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet – Századvég K.: Budapest, 495-523.
- Népmozgalom (1901-1910). *A Magyar Szent Korona Országainak 1901-1910. évi népmozgalma községenként*. Magy. Kir. Köz. Stat. Hiv. Budapest, 1913.
- Notestein, Frank W. (1945). Population – the Long View. In Schulz, T. W. (ed.): *Food for the World*. University Press: Chicago, 36-57.
- Őri Péter (2006). Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49(4), 299-341.
- Őri Péter (2007). *Demographic Patterns and Transitions in 18-20th Century Hungary: County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare, no. 10. HDRI: Budapest.
- Őri Péter (2014). Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlata. In Őri Péter (szerk.). *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet. 207-245.
- Őri Péter (2018). A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban (Zsámbék, Tök és Perbál) a 19. század végén, a 20. század első felében. *Demográfia*, 61(1), 53-90.
- Őri Péter (2019). Entering the reproductive phase of life: first marriages in Zsámbék, Hungary (1720-1945). In Glavatskaya, Elena – Thorvaldsen, Gunnar – Fertig, Georg – Szotysek, Mikolaj (eds.). *Nominative data in demographic research in the East and the West*. Ekaterinburg: Ural University Press, 97-120.
- Őri Péter és Pakot Levente (2015). Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia*, 58(2-3), 117-144.
- Őri Péter és Pakot Levente (2019). *A termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19-20. századi Magyarországon*. Zárójelentés (NKFI 113100. számú pályázat). Kézirat.
- Pakot Levente (2013). *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19-20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések (95). KSH NKI: Budapest.
- Pakot Levente (2014). Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In Őri Péter (szerk.). *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247-270.
- Pakot Levente (2015). Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle*, 69(6), 992-1004.

- Pakot Levente (2016). Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall*, 63. 130–157.
- Pakot Levente és Óri Péter (2015). Socioeconomic and religious differentials in marital fertility during the fertility transition: A micro-level study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia, English Edition*, 58(5), 5–37.
- Reher, David S. (1999). Back to the basics: mortality and fertility interactions during the demographic transition. *Continuity and Change*, 14(1), 9–31.
- Reher, David S. (2004). The demographic transition revisited as a global process. *Population Space and Place*, 10(1), 19–41.
- Reher, David S. and Sanz-Gimeno, Alberto (2007). Rethinking historical reproductive change: insights from longitudinal data for a Spanish town. *Population and Development Review*, 33(4), 703–727.
- Richter, Georg (1999). *Familienbuch der donauschwäbischen Gemeinde H-6345 Nemesnáduvvar (Nadudvar, Nadwar; Komitat Bács-Kiskún/Südungarn) 1724-1944*. 1-2. Sindelfingen – Ulm: Arbeitskreis Donauschwäbischer Familienforscher (AKdFF).
- Schellekens, Jona and Van Poppel, Frans (2012). Marital fertility decline in the Netherlands: child mortality, real wages, and unemployment, 1860–1939. *Demography*, 49(3), 965–988.
- Sebestény István (2002). Tiszabő történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737-1799). In Faragó T. és Óri P. (szerk.). *Történeti demográfiai évkönyv* 3. 201–247.
- Szentgáli Tamás (1991). A demográfiai átmenet elmélete. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, 21–34.
- Szreter, Simon (1993). The Idea of Demographic Transition and the Study of Fertility Change: A Critical Intellectual History. *Population and Development Review*, 19(4), 659–701.
- Szukicsné Serfőző Klára (1986). *A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban*. KSH NKI Kutatási Jelentések (28). KSH NKI: Budapest.
- Szukicsné Serfőző Klára (2000). A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43(4), 445–476.
- Tekse Kálmán (1969). A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12(1–2), 23–48.
- Thirring Lajos (1936). Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(8), 667–693.
- Thirring Lajos (1941). Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Budapest, 61–77.
- Thirring Lajos (1959). Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia*, 2(1), 54–73.
- Thompson, W. S. (1929). Population. *American Journal of Sociology*, 34(6), 959–975.
- Tsuya, Noriko, Feng, Wang, Alter, George and Lee, James Z. (2010). *Prudence and Pressure: Reproduction in Europa and Asia 1700–1900*. MIT Press: Cambridge, MA.

- Van Bavel, Jan (2004). Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from nineteenth-century Belgium. *Population Studies*, 58(1), 95–107.
- Van Bavel, Jan and Kok, Jan (2004). Birth Spacing in the Netherlands. The Effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals, 1820–1885. *European Journal of Population*, 20(2), 119–40.
- Van Leeuwen, Marco H. D. and Maas, Ineke (2010). *HISCLASS: A Historical International Social Class Scheme*. Leuven Univ. Press: Leuven.
- Van Leeuwen, Marco H. D., Maas, Ineke and Miles, Andrew (2002). *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven Univ. Press: Leuven.

FERTILITY TRANSITION OF A GERMAN COMMUNITY IN THE SOUTH HUNGARIAN PLAIN LAND: NEMESNÁDUDVAR, (1850-1945)

ABSTRACT

This paper investigates the level of pre-transitional fertility and the process of fertility transition in a Roman Catholic German community that takes place in the southern part of the Hungarian Plain Land. The microanalysis of the fertility development fits well into the research program conducted in Hungary, which aims at understanding the timing and mechanisms of the Hungarian fertility transition by using micro-level family reconstitution data. Similarly to other German communities, the data linkage and the creation of the family reconstitution database was the work of German genealogists (Ortsfamilienbuch of the village). This database eased our work to a great extent, as we were able to use a complete family reconstitution database, the necessary corrections notwithstanding.

First, the authors examined the correctness and possible lacks of the data, then they computed the rates of fertility for the studied period. Finally, they analysed the changes in childbearing in detail, by using event history models. In this part, the reproductive lives of married women who had given birth to at least one child were studied, where the probability and determinants of their next births were under investigation.

The macro-level fertility indexes of the community (such as birth numbers, general and total marital fertility rates, age-specific marital fertility rates) demonstrate that the transition of fertility began in the village from the 1880s onwards. The decline in marital fertility was continuous at the end of the 19th century and in the first half of the 20th century, it reached its deepest level during WWI, and after the war, the two-children model became more and more general in the village. In the period between the two wars, birth control in the older age-groups of women is noticeable. According to the analysis, infant and child mortality significantly affected childbearing, especially in the case of the higher parities, since parents first of all wanted to ensure the demographic reproduction of the family by having children surviving till adulthood. The process of the fertility transition is basically similar to that of other studied communities situated close to Budapest or in West Hungary. At the same time, in contrast to other German villages (e.g. Zsámbék), the premodern level of fertility seems to have been lower and permanent decrease of fertility started a bit earlier. But WWI appears an important turning point in this case too, as the new fertility behaviour began to prevail entirely after the war period.